

Yuhannâ b. Mâseveyh'in Koku Risalesi: Cevâhiri't-Tîbi'l-Müfredede (Çeviri-Değerlendirme)¹

Mehmet Kavak²

Özet

Ortaçağda yaşamış Süryani hekimlerin meşhurlarından olan Ebu Zekeriyya Yuhannâ (Yahyâ) b. Mâseveyh batıda Mesuë Senior, Mesue Major ve Janus Damascenus adlarıyla da bilinir. Eczacı bir babanın çocuğu olarak Cündişâpûr'da doğup Samerrâ şehrinde vefat eder. Uzun yıllar boyunca Abbasi halifelerinin has hekimliğini yapmıştır. İslam dünyasında eczacılık alanında eser veren ilk müelliflerdendir. Altmıştan fazla eseri kaydedilen Yuhannâ'nın *Cevâhiri't-Tîbi'l-Müfredede* adlı eseri çok sayıda koku hammaddesine yer vermiştir. Bunlardan 5'i esas olmak üzere toplamda 29 koku hammaddesi hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Müellif bu çalışmasında aynı zamanda bu koku hammaddelerinin çeşitleri, kaliteleri, elde edilışleri, satışları ve bu hammaddelerden parfüm elde edilmesi olmak üzere bu kokuların çeşitli yönlerine değinmiştir. Bu çalışmada müellif hakkında biyografik bilgi verildikten sonra müellifin eserleri listelenmiş daha sonra da risalenin ele alınış yöntemi hakkında bilgi verilmiştir. Nihayetinde risale tercüme edilerek dipnotlarla metin içinde geçen teknik terimler izah edilmiştir.

Ebu Zekeriyya Yuhannâ b. Mâseveyh'in Hayatı

Asıl adı Ebu Zekeriyya Yuhannâ (Yahyâ) b. Mâseveyh'dir. Latin Avrupa'da *Mesuë Senior*, *Mesue Major* ve *Janus Damascenus* adlarıyla bilinir. Fazilet

¹ Bu çalışma, 6-7 Temmuz 2018 tarihinde İstanbul'da düzenlenen 4. Sağlık Tarihi ve Müzeciliği Sempozyumu'nda *Yuhannâ İbn Maseveyh'in Cevâhiri't-Tîbi'l-Müfredede Adlı Koku Risalesi* başlığıyla sözlü olarak sunulmuştur.

² Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, mehmet.kavak@bilecik.edu.tr; kavak.mehmet@outlook.com;
Orcid: 0000-0001-5917-0504.

sahibi biri olarak gösterilen Süryanî hekim Yuhannâ, halifeler ve krallar nezdinde öncü bir tabip olarak görülmüştür³. Eczacı bir babanın çocuğu olarak miladi 777⁴ yılında veya 786-809⁵ yılları arasındaki bir tarihte Cündișâpûr'da⁶ doğduğu, H. 243/M. 857 yılında ise Samerrâ şehrinde öldüğu söylenir. Yuhannâ'nın, Cündișâpûr tıp ekolünün önemli hekimlerinden Cibrâil b. Buhtîșû'dan (Cebrâil b. Bahtîșû) tıp dersleri aldığı ve eğitimine Bağdat'ta devam ettiği bilinmektedir. Hem bilgin hem de musannif olan Yuhannâ, Abbâsî halifelerinden Hârûn Reșîd (d. 766-ö. 809) ve Me'mûn⁷ (d. 786-ö. 833), Mu'tasım (d. 796-ö. 842), Vâsık (d. 812-ö. 847) ve Mütevekkil'in (d. 822-ö. 861) hizmetinde has hekim olarak tıp sanatını icra etti. Abbâsî halifelerinin onsuz yemeğe başlamadığı ve onun hazırladığı listeye göre yemeklerini yedikleri, bu doğrultuda kışın hazmı kolay, kuvvet veren sıcak tahıllar, yazın ise serinletici meșrubât ve cevariș (hazmettiriciler) önerdiği bilinmektedir. Elli yıl kadar Abbâsî sarayında görev yaptıktan sonra Beytülhikme'nin başına geçtiği söylenece bu konuda tartışmalar devam etmektedir⁸. Hârûn Reșîd tarafından Ankara,

³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Rıza Teceddüd, Tahran 1971, s. 354; İbn Cülcül, *Tabakâtu'l-Etibbâ ve'l-Hukemâ*, nşr. Fuâd Seyyid, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1985, s. 65-66; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ' fı tabakâti'l-etubbâ*, ed. August Müller, Tıpkıbasım: Fuat Sezgin, cilt I, Frankfurt am Main 1995, s. 277; Donald Campbell, *Arabian Medicine and its Influence on the Middle Ages*, cilt 1, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., London 1996, s. 60.

⁴ Martin Levey, "İbn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances", *Journal of the History of Medicine*, cilt 16 (October 1961), s. 394.

⁵ M. Cüneyd Kaya, "Yuhannâ b. Mâseveyh", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, cilt 43, İstanbul 2013, s. 582.

⁶ Cündișâpûr (جندی‌شاپور), Sâsânî İmparatorluğu'nun ikinci şâhı olan I. Şâpûr (ö. M.S. 272) tarafından kurulan, onun adıyla anılan ve tıp alanındaki faaliyetlerle bilinen kadim bir şehirdir. Kurulduđu yer günümüzde İran'ın Hûzistân eyaleti (استان خوزستان) sınırları dâhilinde bulunmaktadır.

⁷ Yuhannâ, ilk hekimlik kariyerini Me'mun'un yanında yaptığında Me'mun henüz halife değildi. Me'mun bu esnada Horasan valisi iken, Yuhannâ onun özel hekimiydi. Yuhannâ, bu hizmeti sırasında dikkatleri üzerine çekmiș ve Abbâsî halifesi Hârûn Reșîd tarafından saraya davet edilerek kendisine Grekçe tıp metinlerini Arapça'ya çevirme görevi verilmiștir. Bkz. Cyril Elgood, *A Medical History of Persia and the Eastern Caliphate*, Cambridge University Press, Cambridge 1951, s. 89.

⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 354; İbnü'l-Kiftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, thk. İbrahim Şemseddîn, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut 2005, s. 282; İbn Cülcül, *Tabakâtu'l-Etibbâ ve'l-Hukemâ*, s. 65; Saîd el-Endelüsî, *Tabakâtu'l-ümem*, nşr. Luvis Şeyho el-Yesûî (Louis Cheikho), Beyrut 1912, s. 36; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ*, cilt I, s. 175; Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, Universitätsbibliothek Leipzig, Vollers (Karl Vollers Leipzig El Yazmaları Tasnifi) Demirbaş Kodu: 0768-02, v. 31a; Carl Brockelmann, *GAL (Geschichte der Arabischen Litteratur)*, C. F. Amelangs Verlag, Leipzig 1909 (2. Baskı), s. 140-141; R. P. Paul Sbath, "Traité sur les Substances Simples Aromatiques (Kitâbu Cevâhiri't-Tîbi'l-

Ammûriye ve diğer Bilâd-ı Rûm (Anadolu'daki Bizans toprakları) şehirlerinden toplanan kadim tıbbî (Hipokrat, Galen vd.) dair kitapların tercümesi için görevlendirilmiştir. İbnü'l-Kıftî, Yuhannâ'nın tercümeler konusunda yetkin olduğunu söylese de görevinin çeviri yapmaktan ziyade tercüme heyetini yönetmek olduğu anlaşılmaktadır. Önceki medeniyetlere ait tıp eserlerinden Arapça'ya yapılan tercümeler konusunda bir önemliğine öğrencisi olan Huneyn b. İshâk'ın önemli bir katkısı olmuştur⁹. Ayrıca Yuhannâ b. Mâseveyh, İslam dünyasında eczacılık alanı ile ilgili eser veren ilk müelliflerden sayılmıştır¹⁰. Ömrü boyunca tabiplik mesleğinde 1.000.000 dirhem kazandığını söylemiştir. Hatta bu beyanından sonra üç yıl daha yaşadığı ve kazanmaya devam ettiği bilinmektedir. Abbâsî Halifesi Vâsık'ın, Yuhannâ'yı çok sevdiği ve meclisinde yaşanan bir kırgınlık dolayısıyla¹¹ gönlünün alınması için hazineden kendisine 300.000 dirhem verilmesini emrettiği söylenir¹².

Şahsiyet olarak keskin bir dil ve iğneleyici bir üsluba sahip olduğu kaydedilmiştir. Abbâsî Halifesi Mütevekkil'in de bulunduğu bir mecliste İbn Hamdûn, Yuhannâ'yı küçük düşürmeye çalışınca Yuhannâ ona cevaben: "Sendeki bu cehalet akıl olsaydı ve yüz hunfesâ böceği'ne (domuzlan böceği) taksim edilseydi, her bir parçası Aristotle'den (Aristoteles) daha akıllı olurdu." diyerek "cahilliğini" yüzüne vurmak suretiyle İbn Hamdûn'u küçük düşürmüştür¹³. Kendi meslek grubu olan hekimlere de inceden bir iğnelemeyle: "Dünyada, vakti geldiğinde ölümden kaçabilen hiçbir hekim yoktur. Garip! Değil mi? Başkalarına fayda veren

Mufrede)", *Bulletin de l'Institut d'Égypte*, Imprimerie de l'Institut Français d'Archéologie Orientale (Ifao), cilt 19, Kahire 1937, s. 5; Levey, "Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances", s. 394-395; Nesim Doru, *Doğu'dan Batıya Köprü Süryaniler Felsefe ve Çeviri Geleneği*, Dipnot Yayınları, Ankara 2007, s. 86, 110.

⁹ İbn Cülcül, *Tabakâtu'l-Étibbâ*, s. 65; Saîd el-Endelüsî, *Tabakâtu'l-ümem*, s. 36; İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l-Ulemâ*, s. 283; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ*, cilt 1, s. 175.

¹⁰ Levey, "Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances", s. 394.

¹¹ Mecliste kendisine sâkî tarafından ikram edilen şarabın saf olmadığını ve bu konuda uzman olduğunu belirtmesi üzerine Vâsık, sâkîlere kızmış ve meclisinde hekimine yapılan bu davranışı saygısızlık sayarak, Yuhannâ'ya derhal 100.000 dirhem verilmesini emretmiştir. İkinci vaktinde bu meblağın ödenip ödenmediğini sormuş ve olumsuz cevap alınca miktarın iki katına çıkarılmasını, yatsı vaktinde de aynı cevabı alınca üç katı olan 300.000 dirheme çıkarılmasını emretmiştir. Bunun haricinde *Edebu't-tabîb* adlı eserde Yuhannâ ile ilgili çok sayıda anekdot aktarılmıştır. İshak b. Ali er-Ruhâvî, *Edebu't-tabîb*, Edirne Selimiye Kütüphanesi, Demirbaş Nr: 1658, v. 83a-b.

¹² İshak b. Ali er-Ruhâvî, *Edebu't-tabîb*, Edirne Selimiye Kütüphanesi, Demirbaş Nr: 1658, v. 83b; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ*, cilt 1, s. 175.

¹³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 354; İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l-Ulemâ*, s. 283.

onca ilaca rağmen, bu ölümden kaçamaz. Açıkçası ölüm reçete yazan, kullanan, satan ve alan, yani ilaçlarla ilişkisi (anlaşması) bulunan herkese ulaşacaktır.” diyerek onlara ölümün kaçınılmazlığını hatırlatmıştır¹⁴. Yuhannâ'nın buna benzer çok sayıda nükteli anekdotları mevcuttur.

Eserleri

Yuhannâ b. Mâseveyh'e ait olduğu eserleri nakledenlerin listesine bakıldığında İbnü'n-Nedîm'in (ö. 995) *el-Fibrîst* adlı eserinde 20, İbn Cülcül'ün (ö. 994) *Tabakâtu'l-etibbâ ve'l-hükemâ* adlı eserinde 11, Sâid el-Endelüsî'nin (ö. 1070) *Tabakâtu'l-ümem* adlı eserinde 11, Kıftî'nin (ö. 1248) *İhbâru'l-ulemâ bi-abbâri'l-hükemâ (Târîhu'l-hükemâ)* adlı eserinde 28 ve İbn Ebî Usaybia'nın *Uyûnu'l-enba fi tabakatü'l-etibba* adlı eserinde 44 eser sıralanmıştır. Fuat Sezgin, *GAS (Geschichte des Arabischen Schrifttums)* adlı eserinde Yuhannâ'ya ait eserlerin listesini, yukarıda bahsedilen kaynaklara ek olarak, er-Râzî'nin *el-Hâvî* ve Bîrûnî'nin *Kitâbu's-saydana fi't-tib* adlı eserlerinden ve yazma eser kütüphanelerinden derlediği bilgilerle oluşturmuştur¹⁵. Bu çalışmada bahsedilen eserlerin sıralaması ve yazım yönteminde neredeyse bütün eserlerin kayıtlı olduğu *GAS* temel alınmış ve ana kaynaklardan derlenen bilgiler bu listeye ilave edilmiştir. Bazı eser isimleri müellifler tarafından farklı okunup farklı künye ile verilmiş olduğundan dolayı, listede mükerrer sayılabilecek birkaç esere rastlamak mümkündür. Yuhannâ b. Mâseveyh'e ait olduğu söylenen eserler:

- 1- *Nevâdir et-tıbb/el-fusûlu'l-hikemiyye ve'n-nevâdiri't-tıbbiyye'letî ketebehá Yahyâ b. Mâseveyh ilâ tilmâzihî Huneyn b. İshâk* (hekimliğe dair meseleler ve nadir tıbbî terminoloji: 132 tıbbî özdeyiş/aforizma¹⁶. Öğrencisi Huneyn b. İshak için telif etmiştir): İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 233.
- 2- *Kitâbu'l-hummayât* (hummalar/ateş nöbetleri): İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 354; İbn Cülcül, *Tabakâtu'l-Etibbâ*, s. 65; Sâid el-

¹⁴ Plinio Pioreschi, *A History of Medicine: Byzantine and Islamic Medicine*, cilt 4, Horatius Press, Omaha 2004, s. 215.

¹⁵ Fuat Sezgin, *GAS (Geschichte des Arabischen Schrifttums)*, cilt 3, E. J. Brill, Leiden 1970, s. 232.

¹⁶ Danielle Jacquart ve Gérard Troupeau tarafından eserin Arapça ve Latince versiyonu (Aphorismi Iohannis Mansoris ad Iohannem discipulum) Fransızca çevirisi ile birlikte “Le Livre des axiomes médicaux (Aphorismi)” adıyla 1980 yılında neşredildi. Yuhannâ'nın bu eserinin, Hipokrat'ın *Les Aphorismes (Aforizmalar)* ve *De Aère, Aquis et Locis* (Hava, Sular ve Mekânlar) adlı eseriyle içerik yönünden benzer olduğu söylenir. Bkz. Manfred Ulmann, *Islamic Medicine*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1978, s. 41-42; Pioreschi, *A History of Medicine: Byzantine and Islamic Medicine*, s. 214.

- Endelüsî, *Tabakátu'l-Ümem*, s. 36; İbnü'l-Kiftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 282; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 233.
- 3- *Dağalu'l-ayn* (göz kusurları/hastalıkları): İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 233.
- 4- *Ma'rifetu milneti'l-kehhâlin* (soru ve cevaplarla göz hekimliğinin inceliği): İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 233.
- 5- *El-Kunnâşu'l-muşeccer* (tıbbi konuları içeren kapsamlı eseri/künnaşı): İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 354; İbn Cülcül, *Tabakátu'l-Etibbâ*, s. 65; Sâid el-Endelüsî, *Tabakátu'l-Ümem*, s. 36; İbnü'l-Kiftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 283; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 233.
- 6- *Kitâb fi cevâhiri't-tîbi'l-mufrede bi-esmâiha ve-sıfâtihâ ve me'âdinihâ* (29 çeşit koku hammaddesi, içerikleri, kimyevî ve tıbbî özellikleri hakkında detaylı bir eser): Leipzig ve Halep Yazması; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 233.
- 7- *Kitâbu ıslâhi'l-edviyeti'l-müşhile/kitâb fi terkibu'l-edviyeti'l-müşhile ve islahihâ ve hâsseten külli deva' minba ve munfa'tih* (müşhil ilaçların terkiibi, tatbiki, her bir ilacın tek tek açıklanması ve faydaları hakkında kitap): İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 354; İbn Cülcül, *Tabakátu'l-Etibbâ*, s. 65; Sâid el-Endelüsî, *Tabakátu'l-Ümem*, s. 36; İbnü'l-Kiftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 283; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 233.
- 8- *Kitâbu havâşşi'l-ağziyye ve'l-bukûl ve'l-fevâkih ve'l-luhûm ve'l-elbân ve ezâ'l-hayevân ve'l-ebâzîr ve'l-efâvîh* (gıdalar, sebzeler, meyveler, etler, sütler, et ürünleri ve baharatların özellikleri): Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 234.
- 9- *Kitâbu mâi's-şar* (arpa suyu): İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 354; İbnü'l-Kiftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 283; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 234.
- 10- *Kitâbu'l-ezmine* (zamanlar/mevsimler ve insan üzerindeki etkisi): İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 234.
- 11- *Kitâbu'l-cevâbir ve sıfâtihâ ve şifatu'l-ğavvâşin ve't-tuccâr* (madenler ve özellikleri, değerli taş arayan dalgıç ve tüccarlar hakkında kitap): Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 234.
- 12- *Zikru havâşşi muhtabara 'alâ tertîbi'l-ilel*: Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 234.

- 13- *El-Mirratu's-sevdá'* (kara sevdá): İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 354; İbnü'l-Kiftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 283; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 234.
- 14- *El-Muncih fi't-tedâvî min şunûfi'l-emrâzi ve's-şekâvî* (tecrübe edilmiş başarılı yöntem ve tedaviler): İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 234.
- 15- *Nubze latîfe* (nabız): Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 234.
- 16- *El-Bustân ve kâi'detu'l-hikme ve şemsu'l-âdâb*: Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 234.
- 17- *Muhtaşar fi ma'rifeti ecnâsi't-tîb ve zikri me'âdinihi* (güzel kokuların cinsleri ve hammaddeleri üzerine muhtasar kitap): Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 234.
- 18- *Kitâbu terkîbi'l-âyn ve 'ilelihâ ve edviyetihâ* (gözüün yapısı, göz hastalıkları ve ilaçları): Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 234.
- 19- *Risale fi'l-âyn* (göz risalesi): Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 235.
- 20- *Kitâb fi'l-aşziyye* (gıdalar üzerine): İbn Cülcül, *Tabakâtu'l-Etibbâ*, s. 65; Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtu'l-Ümem*, s. 36; İbnü'l-Kiftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 283; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 235.
- 21- *Kitâb fi'l-eşribe* (içecekler üzerine): İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 235.
- 22- *Kitâb fi'l-faşd ve'l-hicâme* (kan alma/flebotomi ve hacamat üzerine kitap): İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 354; İbn Cülcül, *Tabakâtu'l-Etibbâ*, s. 65; Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtu'l-Ümem*, s. 36; İbnü'l-Kiftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 283; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 235.
- 23- *Kitâb fi'l-cüzâm* (cüzâm üzerine. "Cüzâm üzerine daha önce benzeri görülmeyen (yazılmamış) eşsiz bir kitap" şeklinde açıklama yapılmıştır): İbn Cülcül, *Tabakâtu'l-Etibbâ*, s. 65; Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtu'l-Ümem*, s. 36; İbnü'l-Kiftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 283; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 235.
- 24- *Kitâb fi'l-balgam* (balgam üzerine): Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 235.
- 25- *Kitâbu 'ilâci'n-nisâ' ellavâtî lâ yahbalna/yahmilne* (hamile kalamayan [kısır] kadınların tedavisi üzerine): İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 354; İbnü'l-Kiftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 283; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 235.
- 26- *Kitâbu'l-mâlîhüliyâ ve esbâbihâ ve 'alâmâtihâ ve 'ilacihâ* (melankoli hastalığının sebepleri, belirtileri ve tedavileri üzerine):

- İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 235.
- 27- *Kitâb fi's-şudâ' ve 'ilalihî ve evcâ'ihî ve-edviyetihî...* (baş ağrısı, sebepleri, çeşitleri, tedavileri/ilaçları... Abbâsîler devrinde etkili bir komutan olan “Abdullah b. Tâhir için telif edildiği” söylenmektedir.): İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 354; İbnü'l-Kıftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 283; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 235.
- 28- *Kitâbu's-sumûm ve 'ilâcihâ* (zehirler/zehirlenmeler ve tedavileri): İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 235.
- 29- *Kitâbu't-teşrih* (teşrih üzerine): İbnü'l-Kıftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 283; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 235.
- 30- *Kitâbu's-şavt ve'l-buḥḥâ* (ses ve ses kısıklığı üzerine): İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 354; İbnü'l-Kıftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 283; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 235.
- 31- *Kitâbu defî madârri'l-ağziyye* (gıdaların zararını önleme/zararlarından kaçınma üzerine) /*Kitâb fi zarari'l-ağziyye* (gıdaların zararları üzerine): İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 354; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 235.
- 32- *El-Câmi' / Câmi'u't-tıbbî mîmme'cteme'a 'aleyhi etıbbâi' Fâris ve'r-Rûm* (Fars ve Rum hekimleri üzerine): İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 235.
- 33- *Kitâbu'l-kemâl ve't-temâm* (mükemmellik ve olgunluk. Genel patoloji)¹⁷: İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 354; Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtu'l-Ümem*, s. 36; İbnü'l-Kıftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 282; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 235.
- 34- *El-Kâmil fi'l-edviyeti'l-munkiye* (seçilmiş edviler üzerine) Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 235.
- 35- *Kitâbu'l-ishâl* (ishal üzerine): İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 354; İbnü'l-Kıftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 283; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 235.
- 36- *Kitâbu's-seder ve'd-duvâr* (deniz tutması üzerine kitap) veya *Kitâbu's-sidr ve'd-duvâr* (uyuşukluk ve sersemlik üzerine kitap): İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 354; İbnü'l-Kıftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s.

¹⁷ Patoloji üzerine yazılmış bu hacimli eserin birçok parçası günümüze ulaşabilmiştir. Bkz. Ulmann, *Islamic Medicine*, s. 41.

- 283; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 235.
- 37- *Kitâbu şarâbi'l-fâkihe* (meyvelerden yapılan şaraplar): Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 235.
- 38- *Kitâbu'r-rahîm* (rahim üzerine kitap)/*kitâbu'l-cenin* (cenin üzerine): İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 235.
- 39- *Kitâb fi veca'i'l-mefâşîl* (eklem/mafsal ağırları): Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 235.
- 40- *Kitâbu miḥneti'l-eṭibbâ'* (*eṭ-tabîb*)/*Kitâbu miḥneti't-tabîb* (tabiplerin meslekî zorlukları üzerine, tabiplik imtihanı/meşakkati): İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 354; İbnü'l-Kıftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 283; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 235.
- 41- *El-Mesâil* (tıbbî meseleler üzerine): Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 236.
- 42- *Kitâbu'l-ebdâl* (muadil ilaçlar üzerine. Yuhannâ'nın öğrencisi Huneyn b. İshak için telif ettiği eser): İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 236.
- 43- *Kitâbu'l-burhân* (mantık üzerine kitap. 30 kısımdan/kitaptan oluşmaktadır): İbn Cülcül, *Tabakâtu'l-Eṭibbâ*, s. 65; Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtu'l-Ümem*, s. 36; İbnü'l-Kıftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 282; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 236.
- 44- *Kitâbu'l-başıra*: İbn Cülcül, *Tabakâtu'l-Eṭibbâ*, s. 65; Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtu'l-Ümem*, s. 36; İbnü'l-Kıftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 282; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 236.
- 45- *Kitâbu'l-cevher/cevâbir* (madenler üzerine): İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 236.
- 46- *Kitâbu'r-ruchân [fi'l-ma'ide]*/*Kitâbu'l-ma'ide* (mide): İbn Cülcül, *Tabakâtu'l-Eṭibbâ*, s. 65; Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtu'l-Ümem*, s. 36; İbnü'l-Kıftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 283; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 236.
- 47- *Kitâbu's-surri'l-kâmil*: İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 236.
- 48- *Kitâbu'd-dibâc* (dibâc kumaş? üzerine kitap): İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 236.
- 49- *Kitâbu't-tabîḥ* (yemek kitabı): İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 236.
- 50- *Kitâb lime'mtena'a'l-eṭibbâ' min 'ilâci'l-havâmil fi ba'di şuhûri ḥamlihinne* (hamileliğin belirli bazı aylarında tabiplerin tedaviyi

- reddetmesinin [tedaviden kaçınmasının] sebepleri üzerine kitap): İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 354; İbnü'l-Kiftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 283; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 236.
- 51- *Kitâbu mecesseti'l-uruk* (damar konumunun tespiti): İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 354; İbn Cülcül, *Tabakâtu'l-Etibbâ*, s. 65; İbnü'l-Kiftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 283; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 236.
- 52- *Kitâbu'l-kûlenc* (kulunç üzerine): İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 354; İbnü'l-Kiftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 283; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 236.
- 53- *Kitâb fi tertîbi sakyi'l-edviyeti'l-müşhile bi-hisâbi'l-eczmine ve bi-hisâbi'l-emzice* (müshillerin mizaç ve mevsimlere göre verilmesi): İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 236.
- 54- *Kitâb fi duhûli'l-hammâm/Kitâb fi duhûli'l-hammâm menâfi'ihâ ve mudarihâ* (hamamın fayda ve zararları üzerine): İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 354; Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtu'l-Ümem*, s. 36; İbnü'l-Kiftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 283; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 236.
- 55- *Kitâb fi'sivâk ve's-sunûnât* (diş fırçası ve diş macunları üzerine): İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 354; İbnü'l-Kiftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 283; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183; Sezgin, *GAS*, cilt 3, s. 236.
- 56- *Kitâbu'l-edviye* (ilaçlar): İbn Cülcül, *Tabakâtu'l-Etibbâ*, s. 65.
- 57- *Kitâbu'l-kâmil*: İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 354; İbnü'l-Kiftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 283.
- 58- *Kitâbu'n-nuch* (Me'mûn için telif ettiği küçük künnastır): İbnü'l-Kiftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 283.
- 59- *Kitâbu islâhi'l-ağziyye* (gıdaların ıslahı üzerine): İbnü'l-Kiftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 283.
- 60- *Kitâbu fi ğayri ma şey' mimma acz anhu gayruhu* (kimsenin yazmadığı konular üzerine kitap): İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183.
- 61- *Kitâbu'l-tedbiru's-sıhbâ* (hıfzassıhha): İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183.
- 62- *Kitâbu terkîbi halki'l-insan ve eczaiyihî ve adedi a'zaihi ve mefasilihî ve izamihî ve urukihî ve marifetu esbabi'l-evca'* (insanın yaratılış itibariyle yapısı, organları, kasları, kemikleri,

damarları ve bunların sayıları ve ağrının sebepleri üzerine kitap. Me'mûn için telif edilmiştir): İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183.

63- *Kitâbu'l-bileti lil bur'*: İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 183.

Daha önce British Museum'da bulunan ve sonradan British Library koleksiyonlarına dâhil olmuş ve Latince'ye tercüme edilmiş çok sayıda eserinin yanı sıra, 1602 yılında "Opera" adıyla Venedik'te Latince olarak basılan ve resimli tıbbi bitki rehberi olan bir eseri de mevcuttur. Ayrıca dünyanın birçok yerindeki muhtelif yazma eser kütüphanelerinde günümüze ulaşabilmiş eserlerini bulmak mümkündür¹⁸.

Yöntem

Bu çalışmada müellifin *Cevâhiri't-tîbi'l-mufrede* (جواهرالطيب المفردة)¹⁹ adlı eserinin üç versiyonundan istifade edilmiştir. Birincisi eserin yazma nüshası olan ve Almanya'nın Leipzig şehrinde bulunan Leipzig Üniversitesi Kütüphanesi, *Karl Vollers Leipzig El Yazmaları Tasnifi*'ndeki orijinal el yazması nüshadır.

İkincisi R. P. Paul Sbath²⁰ tarafından hazırlanan ve Fransızca bir mukaddime ile yayınlanan Arapça tahkikli neşridir. Bu neşre kaynaklık eden yazma eseri Halep'te bulunduğunu söylemekle yetinen Sbath, Halep yazmasının fiziksel özellikleri dışında, yazmanın tam olarak nerede bulunduğu veya hangi koleksiyona kayıtlı olduğuna dair bilgi vermemiştir.

Üçüncüsü ise Martin Levey'e²¹ ait İngilizce tercüme metindir. Levey, bu tercümeyle Sbath'ın Halep yazmasının tahkikli neşrinden hareketle yapmıştır.

Elimizdeki Leipzig yazması, aynı kalemde çıkmış ve birleştirilmiş bir mecmua olup toplamda 51 varaktan oluşmaktadır. Birleştirilmiş eserin ikinci kitabı olan *Cevâhiri't-tîbi'l-mufrede* adlı risale ise 3 kısım ve 21 varaktan oluşmaktadır (31a-51a). Risalenin 14 varaklık 1. ve 2. kısımlarında (31a-43b) 29 hammaddeden (ilk 5'i *esas kokular*, 24'ü de bunların dışında kalan *güzel kokular*) bahsedilmektedir. 3. kısım (43b-51a)

¹⁸ Campbell, *Arabian Medicine and its Influence on the Middle Ages*, s. 60-61.

¹⁹ Leipzig Universitätsbibliothek, Vollers (Karl Vollers Leipzig El Yazmaları Tasnifi) Demirbaş Kodu: 0768-02, v. 31a-51a; Online erişim: https://www.refaiya.uni-leipzig.de/receive/RefaiyaBook_islamhs_00006475.

²⁰ Sbath "Traité sur les Substances Simples Aromatiques", s. 5-27.

²¹ Levey, "Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances", s. 394-410.

ise bu hammaddelerin yapımı ve işlenişi hakkındadır. Sbath'ın Fransızca bir girişle ele aldığı tahkikli neşri ve Levey'in İngilizce tercümesi, yazmanın 1. ve 2. kısmı ile ilgili olup bu iki çalışmada da risalenin 3. kısmı yer almamaktadır. Sbath ve Levey'in çalışmalarında ele alınmayan ve ilk defa bu çalışmada ele alınan kısım ise "hammaddelerin işlenmesi/yapımı" konusudur. İkinci kısmın sonuna kadar dipnotlarda üç versiyon kullanılırken, üçüncü kısımda, diğerlerinde bulunmayan ve sadece Leipzig yazmasında bulunan bilgiler üzerinden tercüme yapılmıştır. Bu çalışmanın bir kısmını oluşturan metin tercümesinde bazı noktalarda cümle akışına göre yorumlamalar yapılmış ve bunlar parantez içinde gösterilmiştir. Ayrıca gerekli durumlarda drog veya terim isimler Latince bilimsel adlarıyla birlikte dipnotlarla açıklanmıştır.

Tablo 1: Halep ve Leipzig Yazmalarının Karşılaştırmalı Tablosu

	Halep Yazması ²²	Leipzig Yazması ²³
Müstensih	يوحنا ابن عبد المسيح الأنطاكي [الارخيدياكون Başdiyakoz ²⁴ [Archdeacon] Yuhannâ İbn Abdulmesih el- Antakî	محمد ابن الحسن الخازن Muhammed İbnu'l-Hasan el- Hâzin [Hazinedâr]
Yazmanın adı	جواهر الطيب المفردة <i>Cevâhiri't-tîbi'l-mufrede</i>	جواهر الطيب المفردة <i>Cevâhiri't-tîbi'l-mufrede</i>
Yazmanın durumu	Ciltsiz, iyi korunmuş.	Ciltli, iyi korunmuş. Bir ciltte birleştirilmiş 2 yazmanın

²² Sbath, yazmayı 1933 yılında Halep'te bulduğunu kaydeder. Bu bilgi dışında yazmaya dair bir kayıt bulunamamış ve yazmaya ilişkin bilgiler Sbath tarafından neşredilen "Traité sur les Substances Simples Aromatiques" adlı çalışmadan derlenmiştir. Bkz. Sbath, "Traité sur les Substances Simples Aromatiques", s. 8.

²³ Leipzig yazmasının fiziksel özellikleri için bkz. Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 1a.; Birleştirilmiş yazma için Bkz. https://www.refaiya.uni-leipzig.de/receive/RefaiyaBook_islamhs_00006473; Yuhannâ b. Mâseveyh'in risalesi için Bkz. https://www.refaiya.uni-leipzig.de/receive/RefaiyaBook_islamhs_00006475.

²⁴ Belirli bazı görevleri yerine getirmesi için görevlendirilen ve Grekçe'de "yardımcı" anlamına gelen Hristiyan din adamı.

		2.kısım
Dil	Arapça	Arapça
Kağıt rengi	Sarı	Sarı
Yazı Türü	Nesih	Nesih
Satır Sayısı	13	13
Varak Sayısı	29	21
Mürekkep	Siyah	Metin: Siyah / Başlıklar: Kırmızı
Ebatlar	17x12 cm	Birleştirilmiş Yazma: 22.7 x 15.5 cm Metin alanı: 15.5 x 10 cm
Tarih	3 Muharrem 971 / 23 Ağustos 1563	Tarih kaydı yoktur.
Ferağ Kaydı	Böylelikle Yuhannâ b. Mâseveyh'in <i>Cevâhiri't-tîbi'l-mufrede</i> adlı eseri başdiyakoz Yuhannâ İbn Abdulmesih el-Antakî'nin eli ile Halep'te 3 Muharrem 971 (23 Ağustos 1563 Pazartesi) tarihinde bitirilmiştir. Ve'l hamdülillah daimen ebeden ²⁵	مختصر في معرفة أجناس الطيب وذكر معادنه وألوانه و معرفة المغشوش منه والصحيح وذكر أنواع صناعاته من المعجونات والندود والذرائر واللخالخ والغوالي وغيرها مما لا يستغني عنه في خزائن الملوك، جمع محمد ابن الحسن الخازن تم Hükümdarların hazinelerinin olmazsa olmazlarından koku türleri, hammaddeleri, renkleri, hileli ve hilesiz olanı tanıma, macunlar, “en-nüdûd” (öd ağaçları), “ez-zerâir” (koku yapımında kullanılan tozlar), “el-lelâlîh” (güzel kokulardan elde edilen macun ve mumlar. Tekili:

²⁵Müstensihe ait bu kayıt Leipzig nüshasında bulunmayıp, Halep nüshasından hareketle Sbath tarafından hazırlanan tahkikli neşir çalışmada ve Levey'e ait İngilizce tercüme metinde yer almaktadır. Bkz. Sbath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 24; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 409.

		<p>lâhlaha- لَخْلَخَةٌ), “el-ğavâli” (gâliyeler) ve bunların dışındakilerin yapımı hakkında muhtasar bir eser Muhammed İbnu’l-Hasan el-Hâzin (Hazinedâr) tarafından derlemiştir.²⁶</p>
<p><u>Birleştirilmiş yazmanın dış kapağına sonradan yapıştirıldığı anlaşılan kayıta:</u></p> <p>هذا كتاب معرفة اجناس الطيب و معه كتاب معرفة جواهر الطيب و هو من غرائب كتاب</p> <p>“Bu kitap, güzel koku cinslerinin bilgisi hakkındadır. Ayrıca güzel kokuların hammaddelerinin bilgisi hakkındadır. Bu kitap ender kitaplardandır.”²⁷ yazısı yer almaktadır.</p> <p><u>Birleştirilmiş yazmanın iç kapağının alt kısmında:</u></p> <p>ويليه كتاب جواهر الطيب المفردة باسمائها وصفاتها و معادنها و ازالة الكتابة من الدفاتر و ازالة الآثار و هو كتاب نتيجة رحم الله مؤلفه و هو من؟ كتب الحاج</p> <p>“Devamında <i>Kitâbu cevâhiri’-t-tibi’l-mufrede</i> (basit aromatik içerikler üzerine kitap) vardır. Basit (aslında temel kokular) kokuların isimleri, özellikleri, madenleri, yazıların ve izlerinin defterlerden silinmesi ile birlikte. Bu ise <i>Kitâbu Netice</i>’dir. Allah onun müellifine rahmet cylesin.”²⁸ şeklinde kayıt bulunmaktadır.</p>		

²⁶ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri’-Tibi’l-Mufrede*, v. 1a.

²⁷ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri’-Tibi’l-Mufrede*, v. 1a.

²⁸ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri’-Tibi’l-Mufrede*, v. 1a.

Tablo 2: Konuların Tasnifi ve Maddeler

	YAZMANIN TASNİFİ	TÜRKÇESİ / ARAPÇASI
I. KISIM	USÛL (Esas Kokular)	Misk (المسك)
		Amber (العنبر-Anber)
		Öd Ağacı (العود-Ûd)
		Kâfûr (الكافور)
		Safran (الزعفران-Za'feran)
II. KISIM	EFÂVİYE (Baharat/Güzel Kokular)	Sümbül (السنبُل-Sünbül)
		Karanfil (القرنفل)
		Sandal (الصندل)
		Hint Cevizi / Muskat (Cevz-i Bevvâ- الجوزبوا)
		Rezene (البسباس-Besbâs)
		Gül (الورد-Verd)
		Felence (الفلنجة)
		Zarnab (الزرنب)
		Tarçın (القرفة-Kirfa)
		Hint Biberi (الهرونو-Hernüve)
		Kâkule (القاقلة)
		Kebâbe/Kübabe (الكبابة-Kebâbe)
		Küçük Kâkule (الهال بوا-Hâl-Bevvâ)
		Misem Tanesi (حب المسم)
		Fâğire (الفاغرة)
		Mahleb (المحلب)
		Vers (الورس)
		Kust (القسط)
		Ezfâr (الاطفار)
		Bunk (البنك)
Dirf (الضرو)		
Kamala (القنبل-Kanbel)		
		Amberin İşlenmesi/Yapımı (صنعة العنبر)
		Miskin İşlenmesi/Yapımı (عمل المسك)
		Kâfûrun İşlenmesi/Yapımı (عمل الكافور)

III. KISIM	HAMMADDELERİN İŞLENMESİ/YAPIMI	Safran Suyunun Damıtılması (تصعيد (ما الزعفران)
		Gül Suyunun Damıtılması (تصعيد ماء (الورد)
		Güzel Kokulu Bitkilerin (Reyyâhîn) Suyunun Damıtılması (تصعيد ماء (الرياحين)
		Ğâliye Yapımı (صنعة غالية)
		Sarı Ğâliye Yapımı (صنعة غالية صفرا)
		Nedd Yapımı (عمل ند)
		Zebâd Yapımı (عمل زياد)
		Belistan Yağı Yapımı (عمل دهن البلستان)
		Kına Yapımı (عمل الحنا)
		Zeytinyağı Yapımı (عمل زيت)
		Nil (Çivit) Yapımı (عمل نيل)
		Safran Yapımı (عمل زعفران)
		Nil (Çivit) Boyası İksiri (اكسير صبغ (النيل)
		Nebiz İksiri (اكسير النبيذ)
		Sirke İksiri (اكسير الخل)
Gülsuyu İksiri (اكسير الما ورد)		

Yuhannâ b. Mâseveyh'in *Cevâhiri't-tîbi'l-mufrede*'sinin giriş kısmında: "İçeriklerin isimleri, özellikleri ve hammaddelerinin hususiyetleri hakkındaki kitabıdır. Kitabın son bahsi miskin işlenişi, yazının defterden ve

bir şeyin kitaplardan çıkarılması²⁹ ile beraber hepsi iki defterden (bölümden) oluşmaktadır.”³⁰ açıklaması yer almaktadır. Leipzig nüshasında, Levey ve Sbaht'ın girişinde³¹ bulunan teslis kalıbı yoktur. Bu başlangıçtan sonra içeriğe dair bilgiler aynıdır. Metne girişte eserin künyesi verildikten sonra kitabın içeriğinde bulunan hammaddeler ve özelliklerinden bahsedilmektedir. Müellif, eserdeki maddeleri *esas kokular* ve *diğer kokular* olmak üzere ikiye ayırmış ve öncelikle 5 esas kokuyu ele alarak metne başlamıştır³².

²⁹ Bu kısım anlam yönü ile muğlaktır. “Yazının defterden ve bir şeyin kitaplardan çıkarılması” ibaresinden ne kastedildiği anlaşılamamıştır.

³⁰ Yazma eserin giriş sayfasında kırmızı mürekkeple yazılan künye ve içerikle ilgili başlık niteliğindeki Arapça ibare şu şekildedir: كتاب يوحنا بن ماسويه في جواهر الطيب المفردة باسمائها وصفاتها من الدفاتر وشئ من ازالة الاثار وغير ذلك الجميع في ومعادنها وفي آخر قولهم فيها شئ من صنعة المسك وازالة الكتابة كراستين.

³¹ “Baba-oğul-kutsal ruh, tek tanrı adına, âmin (بسم الأب والابن والروح القدس الإله الواحد أمين). Bu risalede Yuhannâ b. Mâseveyh'in risalesindeki basit aromatik içerikler, adları, özellikleri ve menşeleri hakkında bilgi verilecektir”. Burada başka bir müellif tarafından, Yuhannâ b. Mâseveyh'in kitabının yazılmaya başlanacağı bilgisi yer almaktadır. Ne Sbaht ne de Levey tahkik ve tercümeyle hangi nüshaya göre yaptığını açıklamamıştır. Onların bu makaleleri muhtemelen eserden çok sonra istinsah edilen bir yazma metin üzerine inşa edilmiştir. Nitekim Leipzig nüshasında giriş besmele ile başlamış hemen ardından asıl konu olan kokulara geçilmiştir. Burada bir teslis kalıbı yoktur. Bkz. Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Müfrefe*, v. 31b; Sbaht, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 9; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 397.

³² Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Müfrefe*, v. 31b.

-Tercüme Metni-

Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede (Basit Aromatik İçerikler)

Bismillahirrahmanirrahim

Yuhannâ b. Mâseveyh'in, *Cevâhiri't-tîbi'l-mufrede*'sinin [içeriklerinin] isimleri, özellikleri ve hammaddeleri hakkındaki kitabı.³³

1. Asıllar [Asıl Kokular] (Usûl-الاصول)

Beştir: “Misk” (المسك), “amber” (العنبر - anber), “öd” (ûd - العود), “kâfûr” (الكافور) ve “safrân” (الزعفران - za'feran).³⁴

2. Güzel Kokular/Baharatlar (Efâviye-الافويه)

Sümbül” (السنبُل-السنبُل), “karanfil” (القرنفل), “sandal” (الصندل), “Hint cevizi/muskat” (cevz-i bevvâ-الجوزبوا) ve “rezene” (besbâs - البسباس), “gül” (الورد-الورد), “felence” (الفلنجة), “zarnab” (الزرنب), “tarçın” (القرفة-القرفة), “Hint biberi” (الهرونو-الهرونو), “kâkule” (القاقلة), “kebâbe” (الكبابة), “küçük kâkule” (الهال-بوا-بوا), “misem tanesi” (حب المسم-المسم), “fâğire” (الفاغرة), “mahleb” (المحلب), “vers” (الورس), “kust” (القسط), “ezfâr” (الاظفار), “bunk” (البنك), “dirf” (الضرو), “lâzen” (اللانن), “kara günlük” (الميعة - mey'â) ve “kamala” (القتيل - kanbel) dir.³⁵

³³ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 31b; Sbath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 9; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 397.

³⁴ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 31b; Sbath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 9; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 397.

³⁵ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 31b; Sbath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 9; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 398.

[I. Kısım]

1. 1. Misk³⁶

Birçok cinsi olup kaliteleri farklılık gösterir. En kalitelisi “Soğd” (soğdı-الصغدى) miskidir. Bu misk Tibet'ten Soğd'a kadar [olan bölgelerde] bulunur. Sonra sırtta uzak bölgelere taşınır. Bundan sonra [kalite olarak] “Hint” (hindî-الهندي) miski gelir. Bu Hint, Tibet ve Debil [dolaylarında] bulunur. Sonra da deniz yoluyla taşınır. Sonra “Çin” (sinî-الصيني) miski gelir. Bunun kalitesi deniz [taşımıcılığı boyunca] dayanması bakımından ikincisinden [Hint miskinden] daha düşüktür. [Kalitelerinin farklılığı misk geyiğinin] beslendiği meralarla da ilgilidir. En iyisi “kendehse”³⁷ adı verilen otun yetiştiği meradır [bu otu yiyen ve buradan temin edilen misklerdir]. “Tibet” ve “Keşmir”de ya da bunların birisinde bulunur. Bundan sonra da [en kaliteli olanlar] sümbülle beslenen [misk geyiklerinden elde edilen] olup ve bu attârlar³⁸ tarafından alınır/kullanır. Tibet'te bulunur. En kalitesizi ise “mırrı” (acı) adlı otlar beslenendir. Bu otun kokusu doğadaki normal (sıradan) ot kokusuna benzetilmektedir. Otun ve kökünün kokusu misk kokusuna benzese de misk kokusu bundan daha kuvvetli ve keskindir.

1. 1. 1. Misk Hileleri

Miskin çokça hilesi vardır. Bu hilelerin sırrını ancak [miskte] hileyi iş edinenler bilebilir. Bunlar [hileli miskin] dıştan görünüşünün misk kesesine/nafilesine benzeyen geyik dışkısını andırdığını bilirler. Ve kurşun, demir ve gümüş gibidir. [Misk kesesinin] içine konulan, sıkıştırılan ve onu ağırlaştırarak her şeyle hile yapılır.

1. 1. 2. En Kaliteli Misk

En iyi misk, kokusu ve görünüşü elmaya benzeyendir. Kokusu kaliteli Şam ve Lübnan elmasının kokusunu andırır. Rengi sarıya çalar, ebat olarak büyük ve küçük arasındadır yani vasattır. Ondan sonra gelen bundan koyudur/siyahtır. Koku açısından ona yakın olsa da ona benzemez. Sonra daha siyah fakat [kalite olarak daha] düşük olan gelir.

³⁶ Moschus moschiferus L. Misk geyiği, misk kesesi ve elde edilişi, misk ticareti, misk hileleri, hediyeleşmede misk ve tıpta kullanımı hakkında geniş ve detaylı bilgi için Bkz. Mehmet Kavak, “Ortaçağda Misk”, *Vakanüvis Dergisi*, cilt 3 (2018), s.188-229.

³⁷ Çöplene otu. *Helleborus orientalis*.

³⁸ Güzel koku satıcısı. Parfüm üreticisi.

Bundan sonra kokusu itibariyle en kaliteli misk türüne benzeyen fakat kalite olarak daha düşük olan koyu-siyah renkteki misk çeşidi gelmektedir. Hintlilerden bazılarının dediğine göre renk itibariyle 3 çeşit misk vardır. En iyisi asıl olan, yani bilinen misktir ve bunun haricinde iki misk vardır. En kaliteli ve hakiki misk, rengi herkesçe bilinen açık sarı olanıdır. Bunun haricinde iki misk türü daha vardır. Bunlardan ilki kendi bölgelerinde yetişen otların kurutulup karıştırılmasından elde edilir ve bunda (gerçek) miskin kendisi hiç yoktur. Bu misk çeşidi elde edildiği bölgede yaşayan insanlar tarafından iyi tanınır. Tibet halkı tarafından kullanılır ve ihraç edilmesine müsaade edilmezdi. Son misk türü ise kullanılmasına rağmen pek de tavsiye edilmeyen cinstendir. Bu durum miskin kötü muhafaza edilmesinden kaynaklanır. Hile yapmak maksadı ile içine konulan maddelerin tesirinden dolayı misk yapısı itibariyle değişir, başkalaşıma uğrar ve nihayetinde bozulur. İçinde çokça hile barındırmasından dolayı çoğu kimse tarafından anlaşılamayan hilelerini attâr ve tacir (cellâbîn), miski koklamak suretiyle kolayca (hileli olup olmadığını) tespit edebilir. Bu misk Keşmir'in iç taraflarından getirilmektedir. Tavsiye edilmeyen ve sürülmeyen bu misk, kaliteli miskle mukayese edilemeyecek düzeyde kalitesizdir. Benimsenme ve tavsiye edilme derecesi bakımından da düşük olup kaliteli ve ona yakın kalitedeki miskin ancak yarı fiyatına alıcı bulur.

1. 1. 3. Tıbbî Yönü

Misk sıcak, hoş (latif), keskin, tesirli olup kalbe faydalıdır. Yaralanmalarda yara üzerine sürüldüğünde kanı durdurma özelliği vardır.

Bazen misk yerine ona en yakın olduğu düşünülen “cündbâdester”³⁹ yağı kullanılmıştır⁴⁰.

1. 2. Amber

Birçok cinsi olup kalite açısından bazıları diğerlerinden üstündür. Bunlar tecrübeden ziyade menşeleriyle bilinirler. Amberin en iyi cinsi “salahatî”dir (السلامة). Salahatî'nin en iyi türü mavi, çok yağlı ve iri olup parfüm üretiminde kullanılır. Daha sonra “kakulî” (القاقلى) cinsi vardır. Kokusu iyi olup biraz kurudur. Bu, birincisine göre parfümeri üretiminde gerekli olduğu durumlar haricinde tercih edilmez. Yalnızca ortamı ferahlatmak için kullanılır. Bundan sonra “mand” (المند) cinsi gelir; çok kalitesiz olan bu cinsin birçok çeşidi vardır. Mand cinsinin en kalitelisi “şehrî” (الشحرى)'dir. Bu cins, dışının siyahlığı içinin sarılığı ile bilinir. Dokunulduğunda elde renk bırakır. Kokusu kuru amber gibidir. Fakat suda kalmaz. Merhem yapımı için iyidir. Fakat kurusundan yapılmaz. Salahatî ağır gelince parfümeriye karıştırılır. Şehrî türü gibi bu da zenc çeşididir. Kokusu itibarıyla çok kötüdür. İçinde siyah yoktur, sarıdır. Bordo renkte olan bir mand cinsi de vardır ve eli boyar (elde iz bırakır). Nadir durumlar dışında parfümeride kullanılmaz. Nadiren kokulu merhemlerde kullanılır. Bu cins, eldeki boya için etkilidir. “samakî” (السمكى) ise denizden beslenen kuş ve balıkların yediği bir cinstir. Daha sonra bunu yiyen hayvanlar ölür ve kıyıya vururlar. Bu durumda amberden geriye zifte benzer bir sıvı kalır. Bu hâliyle diğer kokulardan kötüdür. Bu cins, kaliteli amber ile karıştırılarak hile yapılır. Salahatî ve

³⁹ Cündbâdester (الجنند بادستر), Farsça'da *kunduz hayası/testisi* manasında olup, testisten ziyade hayvanın anüsü ile erkeklik uzvu arasında bulunan küçük keseleri (yağ bezeleri) tanımlamak için kullanılmıştır. Kunduz yağı olarak da bilinen cündbâdester tabiat olarak 3. dereceden sıcak ve 2. dereceden kurudur. Seyreltici bir yağ olup tıp alanında misk kadar istifade edilmiştir. Benzer özelliklerinden dolayı çoğu zaman misk yerine kullanılmıştır. Isıtıcı etkisi ile bilinen cündbâdesterin kolik, mukus salgını, rahim ve mide üşütmesi, unutkanlık, sağırılık, kulak uğultusu, bağırsak kanaması, yüz felci ve aşırı uyumaya (hipersomni) karşı faydalı ve regl söktürücü olduğu söylenmiştir. Nane özsuyu ile karıştırılıp kullanılmasının menstural akıntıyı ve plasenta çözülmesini hızlandırdığı, zarar vermeden rahmin boşalmasına ve ölü ceninin tahliyesine yardımcı olduğu; yakılması veya dumanının solunmasının da benzer etkiler doğurduğu söylenmiştir. İdrar sıkışmasını gidermek için üretraya cündbâdester enjekte edilmiştir. Kese içinde bulunan yağdan, sinir hastalıkları gibi değişik hastalıklarda cündbâdesterden istifade edilmiştir. Ayrıca haşarat sokmaları ve ağır etli yemek zehirlenmelerine karşı bir panzehir olduğu dile getirilmiştir. Bkz. Kavak, “Ortaçağda Misk”, s. 218-219.

⁴⁰ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Müfrefe*, v. 33b; S bath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 9-11; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 398-399.

kakulî tipleri Hind'in Sofala⁴¹ bölgesinden getirilir. Mand ve şehri tipleri ise Yemen'in Hadramut sahilinden alındıktan sonra birkaç günlük yolculuktan sonra Aden tarafına getirilir. Bordo rengindeki zenc tipleri Zenc ülkesinden getirilir. Bazıları buna şehri de der. Fakat zenc ismi siyah renk de demektir. Amberin deniz tabanında yetişen bir bitki, denizde yaşayan bir hayvanın gaitası olduğu düşünülmektedir. Dahası denizin kendisinin ürettiği bir madde (tortu) olduğu da söylenmiştir. Amber, tabiat olarak (mizacen) rutubetten etkilenen yaşlılar için önerilmiştir. Bunlara balla yapılan bir karışımın içine konularak (cevariş) reçete olarak verilir⁴².

1. 3. Öd Ağacı

“Öd”ün birçok cinsi vardır. Bunlardan ikisi “mendeli” (المندى) ve “semenderûni” (السمندرونى) diye adlandırılan Hint menşeli olanlardır. Bunlar Hind'in Sofala⁴³ bölgesinin Semenderun şehrinden gelir. Bu ikisi kalitesine göre sınıflandırılır. Bunların en kalitelisi siyah ve koyu mavi renkte olup özü ağır, katı ve yoğun/kakıcıdır. İçinde beyazlık yoktur ve yenilmez. Kalıntıları ateşte yakıldığında hızlıca yanarak çevreyi sarar. Bazıları beyaz, bazıları da siyah renkli ödü tercih eder. Büyük bir kıt'ada (yumru) bir menn ölçüsü⁴⁴ kadar bulunur. Hint türleri arasında en düşük kalitedeki

⁴¹Müellif, Sofala'nın (سفالة) Hind'e ait bir yer olduğunu belirtmektedir. Burada kullanılan Hind tabiri muhtemelen Hint Okyanusu'nu karşılamaktadır. Müellif bazen Sofala'nın Çin'e 5 günlük mesafede olduğunu bildirir. Bundan dolayı Hindistan ve Çin dolaylarında Sofala adında bir yer bulunması da muhtemeldir. Arapça'da bu isim *aşağı bölge* anlamına da gelen “sufela” şeklinde de kullanılmıştır. 1497'de Portekizliler Afrika kıtasının güney ucundan dolaşarak Kilva Krallığı'na ait Sofala liman kentine ulaşınca buranın altın ticareti için önemli olduğunu anlamış ve yerlilerin iç bölgeden getirdikleri altınları satın alıp Hindistan'ın batı sahillerindeki pazarlarda baharatla takas etmeye ve satın aldıkları baharatları dünya piyasasına sunmaya başlamışlardır. Bahsedilen bu Sofala, günümüzde Mozambik devleti sınırlarında yer alan bir liman kentidir. Bkz. João de Barras, *Ásia, Dos Feitos que os Portugueses Fizeram no Descobrimento e Conquista dos Mares e Terras do Oriente*, yay. haz. António Baião, cilt1, Coimbra 1932, s. 130; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 401.

⁴² Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâbiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 33b-35ab; Sbath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 11-12; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 400.

⁴³ Sbath ve Levey'de “Sofala” yazılmışken, yazma metinde “bilâd-ı sekalib-i Hind” şeklinde geçmektedir.

⁴⁴ Ortaçağda bir ağırlık ölçüşü olarak menn biriminin karşılığı bölgeye ve zamana göre değişebilmektedir. Yaygın olarak kullanılan üç tip menn ölçüsü vardır. Birincisi 833 gramlık *küçük menn* (şer'i menn); ikincisi 1920 grama tekabül eden *orta menn*; üçüncüsü ise 3000 g olan *büyük menn* (menn-i tebriz)'dir. Her bir menn 130 dirhemlik 2 rıtla

“kumârî” (القمارى) saf siyah olup içinde beyazdan müberrâdır. Kalıntıları ise ateşte yakılır. Öd, Sofala'ya bağlı Kumâr/Kamrun (قمارون)⁴⁵ bölgesinden gelir ve bir yumrusunda yarım rîtl⁴⁶ mahsul vardır.

“Sanfî” (الصنفى) tipi öd, fiyat ve niteliği ile kumârî cinsine yakın iken bazen ondan daha kaliteli özelliklere sahip olabilmektedir. Çin'e beş günlük mesafede bulunan Sofala'nın Sanf bölgesinden getirilmektedir. Sanfî cinsinin en iyisi içi yapışkan ve yoğun bir öz suyuna sahip olanıdır. Bir öbeğinden 2 rîtl mahsul elde edilir. “Kasfî” (قسفى) tipinin menşei Çin olup rutubet ve kokusu ile sanfî cinsinden aşağıdır. Çin'den getirilen bu cinsin her öbeğinden yarım rîtl mahsul elde edilir. “Kaşûr” (قشور) adlı öd cinsi rutubetli ve kokuludur. Kokusunun yumuşaklığı ile kasfî cinsinden üstünse de fiyatı ondan düşüktür. Diğer Çin cinsi öd, zenc tipi ödde olduğu gibi, bir kemikte (العظم) bulunur. Bunun dışında daha düşük kalitede öd çeşitleri de vardır. Bunlar özellik ve fiyatı ile diğerlerinden farklı olan “mentâî” (منطائى), “celaî” (جلائى) ve “lûkinî” (لوقنئى) cinsleridir. Meliklerin tercih etmediği bu cinslerin her öbeğinde 3 menn mahsul vardır.

Öd ağacının kesilip bir yıl boyunca yerin altında bekletildiği, bu süreçte canlıların ağacı yediği ve geriye asıl koku maddesinin kaldığı söylenmiştir. Bazen de vadilerde bulunan öd ağacı parçalarının menşeinin, dağlarda dalı kırılıp yağmur suları ile sürüklenen ağaçlar olduğu söylenmiştir. Öd mahsulünün kalın gövdeli ağaçların kalın dallarından elde edildiği de dile getirilmiştir. Mideyi güçlendirme ve mide rahatsızlıklarını giderme, sınırları yatıştırma ve bazı karaciğer rahatsızlıklarına karşı faydalı olduğu söylenmiştir⁴⁷.

eşittir. Bkz. Walter Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Ali Sevim, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990, s. 19, 21-22.

⁴⁵ Kumr (قُمُر) Adası'nın (Bugünkü Madagaskar) Zenc Denizi'nin ortasında bulunan en büyük ada olduğu ve bu denizde Kumr'dan daha büyük ada bulunmadığını söyleyen Yakut el-Hamevî, Kumr'un *varaku'l-kumarî*'sinin (kumarî cinsi öd ağacı yaprağı) meşhur olduğunu kaydetmiştir. Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l- Buldân*, cilt 4, Dâru Sâdir, Beyrut 1995, s. 397.

⁴⁶ Bir diğer ağırlık ölçüsü olan rîtl da zamana ve bölgeye göre farklılık gösterebilmekteydi. Buna göre İslamiyet'in ilk yıllarında Arabistan'da 1 rîtl 1500 gr; Medine'de 200 gr; Abbâsiler'de (Bağdat) 812,5 gr; Yemen'de 406,25 gr; Mısır'da 300 gr; Mağrib'de 468,75 gr; Kudüs'te 2500 gr; Şam'da 1850 gr; Halep'te 2273 gr; Trablusşam'da 1968 gr; Hıms'ta 2700 gr; Hama'da 2062 gr; Şeyzer'de 2137 gr; Fars'ta 3000 gr (1 menn=1 rîtl); Hindistan'da (Delhi) ise 11250 gr ağırlığa tekabül ederdi. Bkz. Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, s. 28, 34-40.

⁴⁷ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrefe*, v. 34b-35ab; Sbath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 13-14; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 401.

1. 4. Kâfûr

Birçok cinsi olan kâfurun en kalitelisi tuz rengi beyazlığında olan “zebâcî” (زجاجی) türüdür. Bundan sonra kalite olarak sırayla “serbûî” (سربوی), “dumûb” (دموب), “irâr” (ارار), “isfaril” (اسفرل), “neht” (نخت) ve “musa’ad” (مصعد) gelir. Neht cinsi, isfaril cinsi ile karıştırılabilmektedir. Musa’ad ise bütün kâfuruların karışımı olup doğal bir kâfûr cinsi değildir. Bütün bu kâfûr çeşitleri Fars (ülkesi) ve Hind’in Sofala bölgesinden getirilmektedir. Söylenişine göre kâfûr, ağacın zamkıdır. Bir gün Basra attârının eline zenciye ağacı büyüklüğünde, kalınlığı ve uzunluğu iki zir’a⁴⁸ olan, hafif kırmızıya kaçan bir beyazlıkta kâfûr ağacı geçince attâr onu böler ve içinde beyaz tuza benzer, parçalanmış kâfûr taneleri görür. Bunun Hint sümbülü olup olmadığı konusunda da emin değildir. Nihayetinde kokusunun kâfura benzemesinden dolayı bunun kâfûr ağacı olduğuna kanaat getirir.

Çinliler ve diğer milletlerden kimselerin sanatsal ürünlerde bu tarz ahşapları kullandığı bilinmektedir. Birçok eşyayı kaplayan kâfûr tabiat olarak soğuk, kuru ve sıcak özellikte olup yaraların kapanmasını (iyileştirme) ve (izlerinin) silinmesini sağladığı söylenmiştir⁴⁹.

1. 5. Safran

Birçok cinsi olan safranın en iyisi yıkanmış, kalın telli, koyu kırmızı ve soluk sarı, beyazdan müberrâ (içinde beyazlık yok) ve hilesiz “mâ’î” (مائى) cinsidir. Daha sonra sıra ile “isbahânî” (اصبھانی), “kumâî” (قمى) ve “heynî” (حینی) cinsleri gelmekte olup kumâî cinsi diğer ikisinden (isbahânî ve kumâî) daha kalitelidir. Daha sonra “razî” (رازی) ve “şâmî” (شامى) cinsleri gelir. Şâmî cinsinin kalitesinde benzer bir çeşidin Endülüs’ten Irak’a getirildiği de söylenmiştir. En iyi safran, telleri çok iyi yıkanp birden fazla kez suya daldırılan, gölgede kurutulan ve nihayetinde içinde bulunan beyaz ve buna yakın lekelerden arındırılmıştır.

Daha sonra gelen “darûdeh” (درودح) cinsi kendiliğinden temiz olup yıkanmaz. Diğeri “memsûh” (ممسوح) veya “medhûn” (مدھون) olarak bilinen

⁴⁸ Birçok zir’a türü mevcut olup ortalaması 54,04 cm. kadardır. Birçok kokunun ithal edildiği Hindistan’da ise 1 zir’a 81,28 cm.’dir. Bkz. Hınz, *İslâm’da Ölçü Sistemleri*, s. 79.

⁴⁹ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâbiri’t-Tîbi’l-Mufrede*, v. 36ab; Sbath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 14-15; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 402.

çeşididir. Kırmızılığını artırmak için yaban üzümü (tilki veya it üzümü) özsuğu ile ovuşturulur. Bu aynı zamanda safranı yumuşatır.

Bundan sonra “asîri” (عصیری) cinsi gelir ve bahsedilen özsuğu ile tellerine yapışıp sininceye kadar ovuşturulur. Bir başka türü de ağır ve keçe gibi olan “muassal” (معسل) cinsidir. Muassal cinsi uzun bir mesafeden getirildikten sonra alıcıya ulaştırılır. Bunlar dışında kalitesiz cinsten olup tel renkleri beyaz ve sarı (ölu teni renginde) olan safran çeşitleri vardır. Safranın karaciğer, mide ve bütün mizaçlar için faydalı olduğu söylenmiştir⁵⁰.

⁵⁰ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Müfrefe*, v. 36b-37ab; S bath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 15-16; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 402-403.

[II. Kısım]

2. 1. Sümbül

Birçok cinsi bulunan sümbülün en kalitelisi “asâfir”dir (عصافير)⁵¹. Avuç içine alınıp ovalandığında elma kokusu veya ona benzer bir koku yaymaktadır. Bundan sonra kalite olarak “safâr” (صفار) sümbülü gelmektedir. Çok beyaz olan bu cinsin kokusu asâfir sümbülü kokusuna benzemektedir. İnceliği, güzelliği ve gösterişi açısından benzersizdir. Sudan çıkarıldığında yaydığı güzel kokusu gider. Hind tarafından getirilen bu sümbül cinsi daha ziyade Tibet bölgesinde yetişir. Onun cezbedici kokusu bütün kadınları etkiler. Karaciğer ve mide için faydalı olduğu ve kurutucu özelliğinden dolayı hummalarda ateş düşürücü olarak kullanıldığı söylenmektedir⁵².

2. 2. Karanfil

Tek bir cinsi olan karanfil, kuru ve tatlı özelliğe sahiptir, hoş kokusu vardır. Karanfil, Sofala bölgesinde yetişen bir ağacın mahsulüdür. Kadınların kullandığı sıvı kokuların içine ve pişirilmiş bân yağına katılmaktadır. Sıcak ve yumuşak özellikte olup mideye ve bayılmaya karşı faydalıdır. Mizaç olarak rutubet etkisinde olan kimseler için doğal bir kusturucu olduğu, bu tip kişiler için genel olarak uygun olduğu ve karaciğer rahatsızlığına (çürüme) karşı faydalı olduğu söylenmiştir⁵³.

2. 3. Sandal

Birçok cinsi olan sandalın en iyisi “sarı” (asfar-أصفر) sandaldır. Ağır, deliksiz (pürüzsüz), safran yağı ile ovulmuş gibi mattır. Hintlilerin hoşlandığı (tatlı) bir kokudur. Sarı cinsten sonra kalite olarak renginden dolayı “beyaz” (ebyaz-أبيض) sandal diye adlandırılan çeşidi gelmektedir. Fakat bu, kokusu itibarıyla sarı cinsten daha aşağı kalitededir. Üçüncü sırada yoğun kokusu ile bilinen “sarı-kırmızı sandal” (asfar-أصفر/ahmer-

⁵¹ Hint sümbülü. Bilimsel adı *Nardostachys jatamansi*.

⁵² Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 37b-38a; Sbath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 16; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 403.

⁵³ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 38ab; Sbath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 16-17; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 403.

أحمر) cinsi gelmektedir. Bu yoğun kokusuna rağmen tatlı (cezbedici) değildir. Dördüncü olarak “kırmızı sandal” (أحمر-أحمر) gelmektedir. Kırmızı sandal özünde hem güzel koku taşımaz hem de dışarıya koku vermez. Sayılan bütün bu sandal çeşitleri Sofala bölgesinden getirilmektedir. Sandal, “zebâcî” (الزباجي)⁵⁴ ağacı gibi, geniş ve küçük parçalardan oluşmaktadır. Kadınlar için üretilen sıvı ve kuru kokuların içine ilave edilir. Gâliye ve vücuda sürülen kokular dışında kalan neredeyse bütün kokuların imalatında sandal kullanılmaktadır⁵⁵.

2. 4. Hint Cevizi/Muskat (Cevz-i bevvâ) ve Rezene (Besbâs)⁵⁶

Bu iki koku hammaddesi, küçük farklılıklar haricinde neredeyse eşit seviyede kokulardır. Besbâs, yapraklı (iğne) iken “cevz-i bevvâ”nın yaprağı gül yaprağı gibi dış bükeydir (mukabbab). Bu durum aslında bir farklılıktan kaynaklanmaktadır. Cevz-i bevvâ genelde orjinal hâliyle temin edilir ve dekoratif boyunluk (kalaîd / القلائد) olarak kullanılır. Sofala bölgesinden getirilen bu koku, kadınların kullandığı sıvı kokuların içine ve pişirilmiş bân yağına katılmaktadır⁵⁷.

2. 5. Gül (Verd)

Kullanımı açısından biri taze, diğeri kuru olmak üzere iki tür gül çeşidi (kullanımı) vardır. Taze güller arasında en kalitelisi Sabur (Cündişâpûr) şehrinde yetiştirilen ve yaprakları dış bükey olan “cüvverî/cevri” (verd-i cüvverî-جوري)⁵⁸ gülüdür. Kuru olarak istifade edilenler ise Mâsebezân⁵⁹ (ماسبذان) şehrinde getirilen güllerdir. Yaş ve kuru olan bu iki cins de kırmızı renktedir. Bu ikisi haricinde kalan çeşitler pek rağbet görmez ve renkleri kırmızıya çalar. Bunlar daha ziyade çevre bölgelerden alınır. Gül, kadınların kullandığı başlıca hoş kokulardandır. Bân yağı ile karıştırılır, türlü yağlara lezzet ve koku (terbiye) vermek için kullanılır. Soğuk (soğuğa kaçan mutedillikte) ve kabz (tutucu) olup karaciğer, mide ve göden

⁵⁴ Bu kelime “er-ribâhî” (الرباحي) olarak düzeltilmiştir. Bkz. Sbath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 17 / dipnot: 8.

⁵⁵ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 38b-39a; Sbath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 17; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 403-404.

⁵⁶ Bilimsel adı *Myristica fragrans*.

⁵⁷ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 38b-39a; Sbath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 17-18; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 404.

⁵⁸ Şam gülü (*Rosa damascena*) olarak da bilinen bu gül, Türkiye’de Isparta gülü olarak da bilinir.

⁵⁹ Irak’ın güneydoğusunda İran sınırına yakın yerde yer alan Meysân (ميسان) şehri.

(makat, dübür) ile ilgili rahatsızlıkların tedavisinde kullanıldığı bilinmektedir⁶⁰.

2. 6. Felence

Birçok cinsi olan felencenin (hammaddesinin) en kalitelisi kırmızı, ağır, kalın saplı ve elma kokusuna benzeyenidir. Bunun dışında yapraklı, hafif, ince saplı, kokusu ile en kaliteli cinse benzeyen çeşidi de vardır. Bunun meyvesi hardal tanesine benzemekte ve Sofala bölgesinden getirilmektedir. Kadınların kullandığı sıvı kokuların içine ve pişirilmiş bân yağına katılmaktadır⁶¹.

2. 7. Zarnab

Güzel kokuya sahip olan zarnabın (hammaddesinin) birçok cinsi vardır. İlki cinsinin kokusu, “ağaç kavunu” (utruc-الأترج)⁶² kokusuna benzetilmektedir. “Buhârî” (البخارى) adı ile bilinen diğer bir çeşidi görünüm itibariyle ilkinе benzemektedir. Fakat buhârî cinsi kokusunun azlığından dolayı parfümeri yapımında tercih edilmemektedir. Hileli zarnabtan kaçınmanın yolu en kalitelisini satın almaktan geçer. İnce yapraklı zarnab, kadınların kullandığı sıvı kokular içine katılmaktadır⁶³.

2. 8. Tarçın (Kirfa)

Birçok cinsi olan “kirfa”ın en kalitelisi ince kabuklu, karanfile benzeyen ve karanfil kokusunu andırandır. Bu, karanfilden daha tatlı olup kadınların kullandığı sıvı kokular içine eklenir. Diğer bir çeşidi ise kâfûr kokusuna benzemektedir. El temizliğinde de kullanılan kirfa ağacının kabuğu, “Çin tarçını” (darsinî - الدارصيني) kabuğuna benzetilmektedir⁶⁴.

⁶⁰ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, 39a; Sbath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 18; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 404-405.

⁶¹ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 39ab; Sbath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 18; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 405.

⁶² Aynı kelime yazmanın 46b varlığında “utrunc-أترنج” şeklinde yazılmıştır. Yaygın kullanımı “utruc” olup, “ütrüc” olarak da bilinir. Bilimsel adı *Citrus medica*.

⁶³ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 39b; Sbath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 19; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 405.

⁶⁴ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 39b-40a; Sbath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 19; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 405.

2. 9. Hint Biberi (Hernüve)

Çekirdeği biber tohumundan küçük olan hernüve, toz renginde (ğubre-غبراء) olup, tatlı ve Hint tipi öd kokusunu andırır. Hind'in Sofala bölgesinden getirilen hernüve, kadınların kullandığı sıvı kokular içine katılarak kullanılır⁶⁵.

2. 10. Kâkule

Kâkule, koku kalitesi bakımından hernüveden sonra gelip kokusu kâfuru andırır. Sofala bölgesinden getirilen kâkule, kadınların kullandığı sıvı kokuların içine katılmaktadır. Her biri tek başına bir nohut büyüklüğündedir. Kabuğundan çıkarılıp parçalandığında ise buğday tanesi kadar gelmektedir. Tabiat olarak birinci derece sığağa yakın, fakat soğuk eğimlidir. Mide için faydalı olduğu söylenmiştir⁶⁶.

2. 11. Kebâbe⁶⁷

Şekil olarak bibere benzeyen kebâbe, koku kalitesi bakımından kâkuleden daha aşağı seviyededir. Kokusu, “bülbul otu”⁶⁸ (السَّيْسَنُورُ) kokusunu andırır. Sofala bölgesinden getirilip kadınların kullandığı sıvı kokuların içine katılmaktadır. Sıcak özelliği (tabiat olarak) bakımından kâkuleden üstündür⁶⁹.

2. 12. Küçük Kakule (Hâl-bevvâ)

Hâl-bevvâ, parçalanmış kâkulenin (buğday tanesi kadar) küçük parçalarına, kokusu itibariyle de kâkuleye benzetilmektedir. Kadınlar için imâl edilen kokularda kullanılır. Sofala bölgesinden getirilen hâl-bevvâ, etkisi (kuvveti) ve mideye faydası bakımından kâkuleden daha üstündür⁷⁰.

⁶⁵ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Müfrede*, v. 40a; S bath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 19; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 405.

⁶⁶ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Müfrede*, 40ab; S bath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 20; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 406.

⁶⁷ Bilimsel adı Piper cubeba.

⁶⁸ Bilimsel adı Sisymbrium officinale.

⁶⁹ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Müfrede*, v. 40b; S bath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 20; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 406.

⁷⁰ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Müfrede*, v. 40b; S bath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 20; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 406.

2. 13. Misem (Habbu'l-misum)

Misem çekirdeği, “sakız ağacı yemişi”ne⁷¹ (habbetu'l-hadra-الحَبَّةُ الْخَضْرَاءُ) benzetilmektedir. Sofala bölgesinden getirilip kadınlar için yapılan kokularda kullanılır⁷².

2. 14. Fâğire⁷³

Çekirdekleri küçük nohut tanesine benzeyen fâğire kabukları mahleb kabuğu kadar serttir. İçindeki siyah çekirdeği, “kendir tohumu” (şahdenec-شاهدانج) içinde asılı şekilde (muallakta) durmaktadır. Fakat fâğire ondan biraz daha büyüktür. Sofala bölgesinden getirilip kadınlar için yapılan kokularda kullanılır⁷⁴.

2. 15. Mahleb

Kokusuyla cezbeden mahlebin en kalitelisi beyaz inciye benzeyenidir. Azerbaycan ve Nihâvend bölgelerinden getirilir. Kadınların yıkanmak için kullandığı kokulu sıvılarda (jel) kullanılır⁷⁵.

2. 16. Vers

Birkaç çeşidi bulunan vers (daha ziyade) Yemen’de bulunur. En iyisi kırmızı renkli olandır. “Bâdire” (البادرة) olarak adlandırılan bu vers cinsi, kırmızı ve şarap rengi dışında herhangi bir renk barındırmaz. Bundan sonra, siyahlığı bir nokta gibi belli olan (maş fasulyesinin üzerindeki beyaz nokta misali) bir alt kalitedeki vers cinsi gelmektedir. Bu vers cinsi hilelidir. Fakat hilesini anlamak zordur. Vers, ağaçtan düştüğünde onu muhafaza eden meşin kabuğu sayesinde zarar görmez. Ağaç gövdesinden türediği de

⁷¹ Bilimsel adı Pistacia lentiscus.

⁷² Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 40b; S bath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 21; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 406.

⁷³ Bilimsel adı Zanthoxylum schinifolium.

⁷⁴ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 40b-41a; S bath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 21; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 406.

⁷⁵ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 41a; S bath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 21; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 406.

söylenir. Hatta hava ve nem marifetiyle oluşup ağacın üzerinde biriktiği de söylenir⁷⁶.

2. 17. Kust

Birçok cinsi olan kust⁷⁷ Habeşistan topraklarından getirilir. Bunlardan biri tatlı olan “bahri” (البحري) tipidir. Bunun en iyisi de ince kabuklu ve beyaz olanıdır. Kust, parmaklar kadar, bazen de biraz daha büyük olabilmektedir. Sanılandan daha kuru olup çatlamış havuca benzetilmektedir. Hintlilerin, bunu yaş olarak tükettiği söylenmektedir. Kust, tütsü yapımında kullanılmaktadır. Diğer bir cinsi ağır kokusuyla bilinen, fakat kısa olan “rîfl” (الريفل) olup, aynı şekilde tütsü imalatında kullanılır. Fakat uzun değildir. Üçüncü cinsi “mırrı” (المر) adı ile bilinen ve Hind bölgesinden getirilen beyaz renkli kusttur. Sonuncusu ise siyah renklidir. Son iki kust cinsi de tütsü yapımında kullanılır⁷⁸.

2. 18. Ezfâr

Birçok cinsi olan ezfâr Bahreyn'den getirilmektedir. “Mâşmâhiye” (المشماهية) cinsi en iyisi olup tütsü yapımında kullanılır. Bundan sonra kalite olarak daha düşük olan ve buhur yapımında kullanılmaktan kaçınılan “mekkiye” (المكية) cinsi gelmektedir. Kabuğundan çıkmış bir midye misali, denizde yüzen küçük bir canlı (deri) olarak düşünülebilir. Rengi kırmızıya kaçan mekkiye, Cidde sahillerinde ve Bahreyn taraflarında bulunur. Kokulu olup, içine bir şeyler doldurup pişirmek sureti ile değerlendirilmektedir⁷⁹.

2. 19. Bunk

Bunun bir cinsi Yemen'den getirilmektedir. En iyisi ise hafif sarı ve cezbedici kokusu olanıdır. Beyaz cinsi ise kalitesizdir. Bunun “Arap zamkı ağacı”nın (muğilân ağacı/ مغيلان- أم غيلا) parçaları olduğu da söylenmiştir. Bu da devrilen ağacın kurtçuklar tarafından yenilmesinden sonra geriye

⁷⁶ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrefe*, 41a; Sbath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 21-22; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 406-407.

⁷⁷ Bilimsel adı Tanacetum balsamita. Marsivan otu.

⁷⁸ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrefe*, 41ab; Sbath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 22; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 407.

⁷⁹ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrefe*, v. 41b-42a; Sbath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 20; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 406.

kalan köklerinin değerlendirilmesiyle elde edilir. Bunk, kadınlar için hazırlanan kuru-koku karışımlarına katılır⁸⁰.

2. 20. Dirf (Dirv)⁸¹

Yemen'den getirilen ve “kemkem/kemkâm” (كَمَكَم) adı ile bilinen ağaçtan elde edilen bir zamktır. “Sakız ağacı” olarak da bilinir. Dirf, kadınlar için hazırlanan kuru-koku karışımlarına katılır⁸².

2. 21. Lâzen⁸³

Şam bölgesinden getirilir. Zift (rengi) gibi siyah bir cinsi vardır. Ayrıca kokusu ile ambere benzeyen kuru bir cinsi de vardır. Kadın ve erkek için hazırlanan tütsülere katılmaktadır⁸⁴.

2. 22. Kara Günlük (Mey'â)

Birçok cinsi vardır. Temiz, sâfi (has) ve akışkan-kırmızıdır. Ayrıca kaliteli beyaz bir cinsi olup farklı bir usul ile ağaçtan elde edilir. Buna “mey'âtu'l-amberiyye” (الميعة العنبرية) adı verilir. Aynı şekilde “mey'âtu'l-misk” (الميعة المسك) cinsi de mevcut olup, bunun kalitesi öncekinden düşüktür. Yine kırmızı akıntı kalıntısından türeyen, petek balına benzer, beyaz renkli saf bir cinsi de vardır. Mey'â akıntısı/tortusu ise “lubnâ” (اللبنى) olarak adlandırılmıştır. Bu, kalite olarak bahsedilen cinslerin hepsinden düşüktür. Bütün cinslerin her birinden çok az miktarda olmak suretiyle, kadınlar için üretilen kuru veya sıvı kokulara katılmaktadır. Bilâd-ı Şam'dan

⁸⁰ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 42a; S bath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 23; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 407.

⁸¹ Bilimsel adı *Pistacia lentiscus*.

⁸² Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 42a; S bath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 23; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 407.

⁸³ Lâzen (اللادن) zamklı bir ağaç olup sakız, ilaç ve koku yapımında kullanılır. Afyon tentürü (Arapça karşılığı “sıbgâtu'l-afyon-صِبْغَةُ الْأَفْيُون”) yapımında kullanılabilen el-Lâzen (tahkik çalışmaya göre “el-Lâven-اللوان) *laudanum*, *lavdanom* veya Akadça'da geçtiği şekliyle *ladunu* olarak bilinir. Tıp metinlerinde nadiren karşılaşılan terimlerdendir. İbn Sîde sakız bahsinde bundan bahsederek bunun bir tür sakız olduğunu söyler. Ayrıca Farsça'da deva (ilaç) anlamına geldiğini de belirtir. İbn Sîde, *el-Muhassas*, cilt 3, Dâru İhyâi't-Turâsîl Arabî, Beyrut 1996, s. 279; Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 42ab; S bath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 23/dipnot: 11; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 408.

⁸⁴ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 42ab; S bath, “Traité sur les Substances Simples Aromatiques”, s. 23; Levey, “Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances”, s. 408.

getirilir. Bir ağaçta bulunan zamkın kuru tarafı ve ağacın gövdesinden taşan akışkan kısmı kaynatılır ve işlenir. İçinde ağaç kabuğuna benzer kabuklar yer alır ve bunlar kabuk içidir⁸⁵.

2. 23. Kamala (Kanbel)

Şekil olarak vers (bitkisine) benzemektedir. Fakat bunun hem kokusu yoktur hem de vers bitkisine göre rengi sönük kalmaktadır⁸⁶.

⁸⁵ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Müfrede*, v. 42ab; Sbath, "Traité sur les Substances Simples Aromatiques", s. 23-24; Levey, "Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances", s. 408.

⁸⁶ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Müfrede*, v. 42b; Sbath, "Traité sur les Substances Simples Aromatiques", s. 24; Levey, "Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances", s. 408-409.

III. Kısım

3. Hammaddelerin İşlenmesi / Yapımı

3. 1. Amberin İşlenmesi/Yapımı (صنعة العنبر)

Beyaz ve kaliteli türde olan mumdan 5 miskal, mavi renkli ve güzel kokulu senderûs-i Hindî'den 7 ukiyye⁸⁷, “deniz köpüğü” nden (zebedu'l-bahr-زبد البحر)⁸⁸ 2 ukiyye ve sümbülden 5 miskal ölçüsünde alınır. Bu edviyelerin her birinin aynı miktarda olması gerekir. Mum, temiz bir demir kepece içinde eritildikten sonra edviyelerin tamamı karıştırılır ve erimiş mumun üzerine atılır. Ardından katı haldeki ödden (bir miktar) alınır ve (güzelce) karışması için edviyeler azar azar serpiştirilir ve öd (parçacıkları) mumun üzerine atılır. Sonra ateşte kaynatılır ve ardından üzerine az miktarda su serpiştirilir. Daha sonra (elde edilen) bu (karışım) eritilerek üzerine bir miskal has (hâlis, saf) amber konulur. Karıştırılıp çıkarıldıktan sonra onu satılabilir (alınabilir) ve tecrübe edilmiştir⁸⁹.

3. 2. Miskin İşlenmesi / Yapımı (عمل المسك)

(Bir miktar) öd alınarak ezilir. Sonra sığağa maruz bırakılarak ayrıştırılır. Sonra “kurt üzümü” (hudad-حوض)⁹⁰ suyu ile macun hâline getirilir. Sonra içinde öd parçaları ve dövülmüş öd ile iyice buharlandırılır (tütsülenir). Sonra içinde istenilen miktarda ve özellikte misk bulunan şişenin içine dökülür⁹¹.

3. 3. Kâfûrun İşlenmesi / Yapımı (عمل الكافور)

Bir çekirdek büyüklüğündeki beyaz hurma koruğu çekirdeği alınır ve ezilir. Kâfûr, kâfûrdan (yapılmış) bir şey veya “mastaki” (المصطكي)⁹² sakızı

⁸⁷ Zaman ve bölgeye göre değişen 1 ukiyye karşılığı genel olarak 3,0898 gr. olarak hesaplanmıştır. Fakat bu ağırlık birimi değişik zaman dilimlerinde Arabistan'da 27,08 gr; Mısır'da 37,5 gr; Suriye'de 154,166 gr./189,4 gr./190 gr./171,87 gr./225 gr. şeklinde farklı hesaplamalar vardır; Kudüs'te ise 208,33 gr. olarak kabul görmüştür. Bkz. Hınz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, s. 43-44.

⁸⁸ Burada bahsedilen deniz köpüğü muhtemelen çözünmeyen organik madde içerip tortullaşan deniz veya okyanus köpüğüdür.

⁸⁹ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâbiri't-Tibi'l-Mufrede*, v. 42b-43a.

⁹⁰ Bilimsel adı *Lycium barbarum*.

⁹¹ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâbiri't-Tibi'l-Mufrede*, v. 43a-b.

⁹² Sakız ağacı. *Pistacia lentiscus*.

ile yoğrulur. Sonra (bu tarif uygulanarak) aynısından (ikinci kez) yapılır ve kurutulur. İstendiğinde iyi çekirdekler kâfûr ile çığnenir. Sonra her ikisi de soğuk bir suyun içine konularak ayrışması sağlanır. (Bu karışım) kâfûr suyu ile macun hâline geldikten sonra ancak çığnenebilir. Tercihen pamuk veya beyaz “huruf çekirdeği” (büzr-ı hurf-الزرحرف)⁹³ suyundan (bir miktar) alınarak keten bir bezin içine dökülüp üzerine kâfûr suyu eklenir ve kurumaya bırakılır. İşte bu kâfûrdur (tarifidir)⁹⁴.

3. 4. Safran Suyunun Damıtılması (تصعيد ما الزعفران)

Dövülerek toz hâline getirilmiş safrandan 1 ukiyye, saf ve ince baldan 4 ukiyye, bunların tamamının ölçüsünün iki katı kadar (10 ukiyye) gül suyu alınır. Hepsini bir şişenin içine konular ve ardından buharlaştırarak imbikten geçirilir. Aynı şekilde, istenilen miktarda ezilmiş safran alınıp bir gece boyunca suda erimeye bırakılarak üzeri kapatılır. Ertesi gün çıkarılarak bir şişeye dökülür ve buharlandırılarak damıtılır⁹⁵.

3. 5. Gül Suyunun Damıtılması (تصعيد ماء الورد)

İstenilen miktarda alınan kırmızı güllerin taç yaprakları bir şişenin içine konular. Şişe boğazına (ağzına) kadar yaprakla doldurulup üzerine imbik konular ve altında hafif bir ateş yakılarak buharıyla damıtılır⁹⁶.

3. 6. Güzel Kokulu Bitkilerin/Fesleğenlerin (Reyyâhîn) Suyunun Damıtılması (تصعيد ماء الريحان)

“El-Âs” (الاس) “el-Merzecûş” (المرزجوش), “en-Nergis” (النرجس) “el-Hîrî” (الخيري), “el-Benefsec”⁹⁷ (البنفسج), “es-Sevsen, Süsen” (السوسن)⁹⁸, “el-Mudd” (المد), “en-Nesrîn” (النسرین) ve “eş-Şâhesber” (الشهسبير) (reyyâhîn olarak tasnif edilen başlıca bitkilerdendir).

Tarif: Birkaç miskal tatlı sümbül, 2 ukiyye deniz köpüğü ile ezilir ve elenir. 5 miskal beyaz mum eritilir. Birinden yardım alınarak nar çubuğu ile karıştırılır. Çok iyi bir şekilde karışması için üzerine devalar dökülür ve soğuk su serpilir. (Sonra) çıkarılır ve kırılır. Kızdırılmış kepeğe ona temas ettirilir. Eridikten sonra üzerine 1 miskal amber dökülür ve iyice karışmaya dek karıştırılır. Gâliye (maksadıyla) hariç, arzu edildiği şekilde kullanılır. Zira bu onun (gâliyenin) yerini tutmaz.

⁹³ Üzerlik tohumu. Nazar otu.

⁹⁴ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrefde*, v. 43b

⁹⁵ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrefde*, v. 43b-44a.

⁹⁶ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrefde*, v. 44a.

⁹⁷ Menekşe.

⁹⁸ Zambak.

Bir diğ er tarif: “eş-Şîr”den (الشير) bir miktar alınır ve eritilir. Buna üç misli kadar râvend ilave edilir. Ayrıştıktan sonra kaliteli öd ile tekrar tekrar buharlanması sağlanır. Zira o (bu şekliyle) ambere benzer.

Bir diğ er tarif: 1 ukiyye deniz köpüğü, 7 ukiyye senderûs, 5 dirhem “su‘ud” (سعد) ve 5 dirhem sümbül için kaliteli 2 ukiyye mum eritilerek üzerlerine serpilir. İyiye karıştırılıp üzerine su eklenir ve (sonra) kırılır.

Bir diğ er tarif: Bir miktar amber, bir miktar senderûs alınır ve eritilir. Üzerine senderûs serpilir ve “fuvve ödü” (عود فوة - فوة) ⁹⁹ ile karıştırılır.

Bir diğ er tarif: Bir miktar lâzen, bir miktar “lubbân” (لبان), bir miktar ıslak mey‘a, bir miktar gül suyu, bir miktar söğüt yağı, üç parça narenciye kabuğu ve bunun misli kadar kırmızı “kuru üzüm” (زبيب-زبيب), iki parça nar kabuğu, 1,5 miktar inek dışkısı, az bir şey mermer, 1 miskal amber. O bir mayadır ve pişirilir. Su ve yağ ile yapılan edviyeler için ayrıca az bir miktar mum eklenir. Maya miktarı artırılırsa daha kaliteli olur ¹⁰⁰.

3. 7. Ğaliye Yapımı (صنعة غالية)

(Bir miktar) hâlis “katran” (قطران) alınır, “tîni‘l-hikme” (طين الحكمة) ile sıvanmış Şam işi bir kadehe (muhtemelen huni) konulur. Katran miktarı (ancak kadehin) 1/3’ü kadar olur. (İç i katranla dolu kadeh) yanmakta olan ocağ ın üzerine konulur. Köpüklenmesi durana kadar her kabardığında bir kaşık yardımıyla köpüğü alınır. Sıvı koyulaştığında yeni yapılmış Şam işi toprak testinin içine boşaltılır ve öncekinden daha harlı bir şekilde kaynatılır. Sonra bir öd vasıtasıyla ondan alarak bir taşın üzerine sürülür. Soğuyunca kırılır ve ince bir şeklide ezilir. Ond an 1 miskal alınarak 5 habbe ağırlığındaki öd ve 3 habbe ağırlığında amber ile karıştırılır. Bunlar eritilir ve üzerine 1 mudd/müdd ¹⁰¹ bân yağı dökülür. İstek hâlinde (arzu edilirse) sıcak da yapılabilir. Zira o da tecrübe edilmiştir ¹⁰².

⁹⁹ Bilimsel adı *Rubia tinctorum*. Kökboya bitkisi olarak da bilinir. İlaç yapımından boya sanayisine kadar birçok alanda kullanılır.

¹⁰⁰ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri‘r-Tîbi‘l-Mufrede*, v. 44ab-45a.

¹⁰¹ Müdd ölçüsü zamana ve bölgeye göre farklılık gösterebilmekteydi. Buna göre farklı şehir ve bölgelerde 1 müdd ölçeğinin karşılığı Medine’de 1,05 litre; Mısır’da 2,5 litre; Suriye’de 3,673 litre; Filistin (Kudüs’te 100 litre); Amman’da 37,8 litre; Mağrib (Fez’de ve Fas’ta 4,32 litre); Irak (Musul 2,5 litre); İran’da 10,8 litre; Anadolu (Mardin’de 2,66 litre; Nusaybin’de 2,5 litre; Harpu’ta 266,7 litre; Arapgir’de 133,3 litre; Kütahya ve Bursa’da 112,5 litre; Denizli’de 67,5 litredir). Bkz. Hınz, *İslâm’da Ölçü Sistemleri*, s. 56-58.

¹⁰² Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri‘r-Tîbi‘l-Mufrede*, v. 45ab.

3. 8. Sarı Ğâliye Yapımı (صنعة غالية صفرا)

2 miskal “ğâliye sükkü” (سك غالية)¹⁰³, 1 miskal misk ve 1 miskal safran, hurma suyu ile yoğrulur. (Bunlar) sükk diskleri gibi diskler hâlinde dökülür. Ne kadar bekletilirse o kadar kaliteli olur. Ğâliye yapmaya karar verildiğinde bunlar (diskler) ezilir, ipek bez vasıtasıyla elenir ve yoğrulur inşaallah¹⁰⁴.

3. 9. Nedd¹⁰⁵ Yapımı (عمل ند)

Kaliteli ve ezilmiş Hint tipi ödden ve ipek ile elenmiş “kıbr”dan (قبر) 2’şer miskal, ipek ile elenmiş kaliteli miskten 1 miskal ve ipek ile elenmiş kaliteli sükkten 1 miskal alınır ve Şam Elması suyu veya “Reyhânî nebîzi”¹⁰⁶ (نبيز ريحاننى) ile yoğrulur. Gölgede kurutulur. En kaliteli ve nadir bulunan amberden alınan 5 miskal, taştan (yapılmış) bir kap içinde ezilerek karışması için bir (müddet) bekletilir ve tamamı (diğer malzemelerle birlikte) yumuşak bir surette yoğrulur. (Ardından yoğrulan malzemeler) sert bir zemine dökülür ve arzu edilen ölçülerde büyüklü küçüklü parçalar hâlinde kesilir ve üzerine bir miktar misk serpilir¹⁰⁷.

Bâb: Bir miktar lâzen alınır ve yağ ile birlikte ateş üzerinde eritilir. Sonra “hareze”den¹⁰⁸ (الخرز) yapılmış kabın üzerine sıvanır. Çok veya az miktarda “zebâd”¹⁰⁹ (زباد) ile de olur zira o ambere benzer¹¹⁰.

Bâb: 3 adet “aspir tohumu” (حب العصفور-habbu’l-usfûr) alınır ve gül suyu ile ıslatılır ve (sonra) 1.5 dânek mum, 1.5 dânek “mazı” (افص-afs), 3 dirhem öd, 0.5 miskal amber ve 3 kırat misk ile yapılır¹¹¹.

3. 10. Zebâd Yapımı (عمل زباد)

Aynı miktarlarda “narenç” (النارنج-narenc) kabuğu, “nar” (رمان-rummân) kabuğu ve “Hint hıyarı”¹¹² (خيار شنبر-şenber-hıyâr-ı) kabuğundan eşit miktarda alınır ve içinde bol su bulunan kazanda üç gün boyunca bekletilir. Sonra kazan harlı bir ateşin üzerine konulur. Çok az su kalıncaya dek

¹⁰³ Misk ve râmekin terkiibinden yapılan bir tür güzel koku.

¹⁰⁴ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrefde*, v. 45b.

¹⁰⁵ Nedd bir öd ağacı cinsidir.

¹⁰⁶ Nebiz meyve suyundan elde edilen özdür. Burada reyhan çiçeği özü kastedilmiştir.

¹⁰⁷ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrefde*, v. 45b-46a.

¹⁰⁸ Boncuk manasına gelmektedir. Muhtemelen cam kâse kastedilmiştir.

¹⁰⁹ Misk yağı.

¹¹⁰ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrefde*, v. 46a.

¹¹¹ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrefde*, v. 46ab.

¹¹² Altun yağmur sinemakisi. Cassia fistula.

kaynatılır. (Oluşan) köpük atılır ve su bir kapta süzülür. (Sonra dibinde kalan) tortusu alınır ve kurutulur. (Tortunun) bir misli kadar yağ ve mum eklenir. Sonunda üzerine $\frac{1}{10}$ 'u miktarında “zebâd” (misk yağı) ve “sansar tüyü” (şar-ı mukruz-شعر مقرض) konulur¹¹³.

3. 11. Belistan¹¹⁴ Yağı Yapımı (عمل دهن البلستان)

2 rıtl katran ve 60 dirhem “sakız” (lübân-لبان) -ki o “el-besmâ”/البسما’dır-, 1 adet cevz-i bevâ, 10 dirhem “biber” (fülfül-لفل), bir o kadar “Hint uzun biberi” (dâr-ı fülful-در فلفل)¹¹⁵, bir misli “tarçın” (dâr-ı sinî-دار صيني), bir misli “kedi otu”¹¹⁶ (sünbülüt-tîb-سنبل الطيب), “ağaç kavunu” (utrunc-أترنج)¹¹⁷ kabuğu, onun bir misli narenc kabuğu, 50 dirhem keten tohumu ve “ceviz” (الجوز) sütün içine basılır ve bir gün bir gece bekletilir. Sonra geri kalan baharatlar ezilir ve tamamı katranın üzerine dökülür ve damıtılır¹¹⁸.

3. 12. Kına Yapımı (عمل الحنا)

Ayakkabıların yapımında kullanılan “kil taşı” (tîni’l-hacer-طين الحجر) alınır, un ufak hâle getirildikten (sonra) elenir. Sonra her bir menn için 2 dirhem ağırlığında “safran kökü” (ırku’z-za’feran-عرق الزفران), 1 dirhem ağırlığında tam dövülmüş “çivit” (nîl-نيل) alınır ve toprakla ovalanır. Sonra bunların tamamının üzerine 20 dirhem “susam yağı” (seyrec-سیرج)¹¹⁹ dökülür. (Karışımın rengi) yeşile dönmeye başlayıncaya dek ovulur. Yeşili noksan kalırsa dövülmüş çivit otu ve safrandan ilave edilir. Sonra kurumaya bırakılır. Bu (terkipten) 2 menn üzerine 2 rıtl kına konulursa daha kaliteli olur¹²⁰.

3. 13. Zeytinyağı Yapımı (عمل زيت)

“Kimyon” (kemun-كمون) ve “rezene” (râzîyâ nec/râzyâ nec-رازیانج) alınır. Bir parça bezin (içine konularak) iki tarafından bağlanır. (Daha sonra) “çekirdek yağı”na (duhnu’l-büzr-دهن البزر) bandırılır ve pişirilir.

¹¹³ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri’-Tîbi’l-Mufrede*, v. 46b.

¹¹⁴ Yazma nüshada “belistan” olarak kaydedilen bu kavramın “duhn-i belesan” (دهن البلسان) yani *pelesenk/balsam yağı* olduğu düşünülmektedir.

¹¹⁵ Bilimsel adı Piper longum. Sanskrit dilindeki ismi Pippali.

¹¹⁶ Bilimsel adı Valeriana officinalis.

¹¹⁷ Aynı kelime yazmanın 39b varağında “utruc-ج-أترنج” şeklinde yazılmıştır.

¹¹⁸ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri’-Tîbi’l-Mufrede*, v. 46b-47a.

¹¹⁹ Yazma nüshada “seyrec” olarak geçen daha ziyade *seyrec, şyrec* (شیرج) olarak kullanılır.

¹²⁰ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri’-Tîbi’l-Mufrede*, v. 47a.

Rengi yeşile döner ve kokusuz zeytinyağı rengi alır. Bunun her 8 rıtlına 2 rıtl zeytinyağı eklenir¹²¹.

3. 14. Nîl (Çivit) Yapımı (عمل نيل)

1 menn çivit ve 1 rıtl “nişasta” (neşâ-نشا) toz hâline gelinceye kadar ezilir. Karıştırılarak “balâlît”¹²² (بلاليط) ile yoğrulur. Kurutulur ve küçük yüzük kaşı büyüklüğünde kırılır. Bir kese ve torba içine konulduktan sonra ağzı sıkıca bağlanır¹²³.

3. 15. Safran Yapımı (عمل زعفران)

“Hint/Çin ravendi”nden (âtrafân-العطرفان)¹²⁴ bir miktar alınır ve parçalara bölünür. Sonra suya konularak faydalı kısmı çıkana dek kaynatılır. Sonra bu su aspirin üzerine dökülür. İçinde su kalmayınca ve kuruyuncaya dek elle sıkılır ve sonra (safran) telleri ile karıştırılır. Böylece (sonuç) iyi olur¹²⁵.

3. 16. Bir diğer Safran Yapımı (Tarifi) (عمل زعفران ايضاً)

Aspirden (bir miktar) alınır. Bir saat boyunca iyice ıslatılır. Sonra sıkılır ve aynı şekilde suya basılır ve (tekrar) sıkılır. Ardından az miktarda kırmızı şeker alıp dövülür ve elle iyi bir şekilde ovalanır. Bir kılın geçebileceği (incelikte) bir elek ile elenir. (Safran) telleri ile karıştırılır. Böylece (sonuç) iyi olur¹²⁶.

3. 17. Nîl (Çivit) Boyası İksiri (اكسير صبغ النيل)

10 dirhem “lacivert taşı” (laziverd-لازورد)¹²⁷, 10 dirhem çivit, 10 dirhem kına, 1 adet “evcil kuş yumurtası”, 2 dirhem “balmumu/petek balı” (âsel şehd-عسل شهد) damıtılmış sirke suyu, damıtılmış Hint/Çin ravendi (âtrafân) suyu ile bunların tamamı iki (ayrı) suda 42 gün boyunca güneş altında bekletilir. Sonra bunların tamamı keten bir bez parçasından yapılan iki keseye boşaltılır. 1 ukiyye çivit ve 40 dirhem Hint/Çin ravendi, 80 dirhem “kalya taşı” (kilî-قلي) ve az miktarda Hint/Çin ravendi tozu yumuşayana dek

¹²¹ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Müfrefde*, v. 47ab.

¹²² Gül suyu, kâkule, safran ve şeker terkebinden oluşan tatlı bir erişte.

¹²³ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Müfrefde*, v. 47b.

¹²⁴ Yazma metinde “العطرفان” şeklinde kullanılmış olup “العطرفان” olarak da bilinmektedir. Kuzukulağgiller (Polygonaceae) familyasından geniş yapraklı bir tür ravent. Genelde kökünden istifade edilir.

¹²⁵ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Müfrefde*, v. 47b.

¹²⁶ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Müfrefde*, v. 47b-48a.

¹²⁷ Lapis lazuli.

kaynatılır. Kaynayan suyun köpüğü çivitin üzerine dökülür ve hepsi tam çözülünceye kadar yoğrulur¹²⁸.

3. 18. Nebîz İksiri (اكسير النبيذ)

1 rıtl “sarı kantaron” (dâzî-دذي)¹²⁹, 1 rıtl nebîz¹³⁰ tortusu ve 1 rıtl bal alınıp tamamı yumuşatılır. Nebîzin içine atılan baharatların her birinden birer dirhem ezilir ve bunların tamamı karıştırılır. (Malzemeler) yılanmış ve kaliteli nebîz ile 40 gün boyunca güneşin sıcaklığı altında yoğrulur (ve böylece) taş gibi sertleşir. Bunun 1 dirhemi 50 rıtl su içine katılır ve eriyene kadar el ile karıştırılır. Hemen o saate veya bir gün içinde o su nebîz hâline gelir¹³¹.

3. 19. Sirke İksiri (اكسير الخل)

1 rıtl beyaz şehd balı, 1 rıtl çekirdeklerinden arındırılmış kırmızı “kuru üzüm” (zebîb-زبيب), 1 rıtl “yemen şapı” (şebb-i yemânî-شب يمانى), 1 rıtl “ada soğanı” (basalî'l-‘ûnsul-بصل العنصل), 0.5 rıtl kırmızı renkli hurma kuruğu lakı alınır. Bunların tamamı macun hâline gelinceye kadar ezilir. Güneşte olgunlaştırılmış sıcak şarap sirkesi içine basılır taş kadar sert hale gelinceye kadar kırk gün bekletilir. Bundan 1 dirhem miktarı, 50 dirhem tatlı su içine atılır. İçindeki eriyene kadar el ile ezilir. Böylece o “el-hamrî” (الخمري) gibi ekşi sirke hâline gelir. Fakat bu sirke asla ateşe gelmez (ateşte kullanıma uygun değildir)¹³².

3. 20. Gülsuyu İksiri (اكسير الما ورد)

Bir miktar “yaban mersini” (âs-أس), iki parça (kırmızı) “narçiçeği” (cûnbûz-جنيد) gül suyuna atılır. Narçiçeği üç gün, yaban mersini ise bir gün bir gece hava almayan bir kapta bekletilir. Sonra her ikisi kurşun kaplamalı bir kazanın içinde, içindeki su ½ kalıncaya dek bir veya bir günden biraz fazla süreyle harsız bir ateşte pişirilir. Sonra süzülür ve ağzı kapatılabilen başka bir kaba alınır.

Sonra biber, Hint uzun biberi, karanfil, tarçın, damla sakızı, kust, cevz-i bevva, zencefil, kâfûr (ağacı) kökü, lâzen, sümbül, fâğire, kebâbe, “kâkule”

¹²⁸ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 48a.

¹²⁹ Yazma metinde “dazî” olarak geçmekte olup “darzî” olarak da bilinir. *Hypericum perforatum*.

¹³⁰ Çeşitli mahsullerden (hurma, üzüm gibi) üretilen şarap.

¹³¹ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 48ab.

¹³² Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v. 48b-49a.

(heyl-هيل)¹³³, besbâs, “lohusa otu” (zerâvend-زراوند), “üstübec” (isfidâc-1 rasâs-الرصاص-أسفیداج)¹³⁴, “meyan kökü” (‘irku sūs-عرق سوس) ve “acı hıyar/ebu cehil karpuzu” (hanzala-حنظله) (drogalarının) her birinden 5’er dirhem alınır ve gül suyuna basılarak, gül suyu yarı miktarına düşene kadar pişirilir. Ardından süzülür ve (daha önce kapaklı kapta muhafaza edilen) su da eklenir. Sonra bu sular hafifçe ısınmaya dek birlikte pişirilir. Sonra öd, misk, kâfûr, safran teli ve amber alınır, sıcak suyun içinde iyice eriyinceye dek bir gün bir gece bekletilir. Ardından sıcak su ile karıştırılır ve ağzı kapalı bir kap içinde olgunlaşmaya kadar bırakılır. Şayet mevsim yaz ise güneşin altında 7 hafta bekletilir. Kış mevsiminde ise hafif bir ateşin üzerinde pişirilir ve kaldırılır (olgunlaşması için bir yerde bekletilir). Ne kadar beklerse o kadar kaliteli olur. Bu (tarif) yapılmak istendiğinde küçük ritliye şişelerin¹³⁵ her birinin boğazına kadar, damıtılmış “mâ’u’l-uyûn”dan (kaynak suyu) doldurulur. Suyun renginin sarıya dönmemesi için devalardan bir veya iki damla damıtılır ve çalkalanır. Sonra ağzına kadar gül suyu ile tamamlanarak (doldurularak) ağzı sıkı bir biçimde kapatılmış surette iki gün boyunca güneşte bekletilir¹³⁶.

Gül Suyu İçin Bir Diğer İksir (اكسير آخر للما ورد)

10 dirhem yaban mersini, 20 dirhem narçiçeği yukarıda geçtiği şekilde suya basılır ve 1/3’ü kalıncaya dek pişirilir. Sonra süzülür ve içine cevz-i bevva, kebbâs, “iri karanfil?” (karanfil-i kebbâs-قرنفل كباش), kust, sümbül, biber, Hint uzun biberi, zencefil, “tanbel yaprağı” (ورق التانبل)¹³⁷ ve meyan kökü suyu (karışımları) atılıp yarılanıncaya dek pişirilir. (Daha sonra kaynatılan bu maddeler) süzülür ve içine 3 kırat kâfûr, 1.5 kırat misk, 4.5 kırat kumârî tipi öd konulur (ardından) üç gün boyunca güneşin altında (bekletilerek) kabarması sağlanır. (Nihayetinde buna) tamı tamına 2 ritl gül suyu, 8 ritl damıtılmış su ve iki damla fukkaâ (eklenerek) sıcak bir mekânda bir gün bir gece bekletilir. (Böylece) kaliteli olur.¹³⁸

¹³³ Yazma nüshada “hiyl”(هيل) olarak geçen bu kelime muhtemelen kâkule manasına gelen “heyl”(هَيْل)dir.

¹³⁴ Boya yapımında kullanılan bazik kurşun karbonat.

¹³⁵ 1 ritl miktarında sıvı alabilen özel şişeler.

¹³⁶ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrefde*, v. 49ab.

¹³⁷ “Tanbel yaprağı”nın Kumr Adası’ndan (Bugünkü Madagaskar) temin edildiği söylenmektedir. Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-Buldân*, cilt 4, s. 397.

¹³⁸ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrefde*, v. 49b-50a.

Gül Suyu İçin Bir Diğer İksir (آخر للما ورد)

Narçiçeği, yaban mersini önceki (tarifin ölçüsü miktarı) kadar alınır. Yine önceki (tarifte olduğu) gibi ıslatılır, pişirilir ve süzülür. Bir Hint cevizi, karanfil, sümbül, biber, Hint uzun biberi, meyan kökü ve kâfurun her birinden 1 miskal alınarak pişirilmiş ve süzülmüş olan (malzemenin) üzerine eklenir. (Tekrar) pişirilir ve içine 1 dirhem kâfûr, 0.5 dirhem öd ve 3 dirhem misk katılır¹³⁹.

Gül Suyu İçin Bir Diğer İksir (آخر)

20şer dirhem, yaban mersini, narçiçeği ve meyan kökü alınır. Evvelki (tarif) gibi pişirilir ve süzülür. İçine 5 karanfil, 5 kust, 5 kâfûr, 3 safran, 3 öd ve 3 dirhem misk konulur. Taştan mâmûl bir tencerede iyice pişirilir ve fukkaâda olduğu gibi köpük attırılır¹⁴⁰.

Gül Suyu İçin Bir Diğer Tarif (آخر للما ورد)

10 dirhem makâsîrî sandalı, onun ölçüsünde (10 dirhem) narçiçeği ayrı ayrı ıslatılır ve birlikte pişirilir, (sonra) suyu süzülür ve bunun içine sümbül, cevz-i bevâ, hîl, kebbâş, karanfil, Irak su'du, safran teli, tanbel yaprağı, kâfûr kökü gibi baharatların her birinden 1 dirhem eklenir. Ayrıca 1'er kîrat misk, öd, ham amber, kâfûr ve havlincan eklenir¹⁴¹.
Temme (Tamamlandı)

Sonuç

Ortaçağda sıkça tercih edilen koku ve parfümerilerden bahseden Yuhannâ, bu eserinde koku hammaddeleri, menşeleri, çeşitleri, kaliteleri; kokunun fiziksel ve kimyasal özellikleri, sahte ve gerçeğini ayırt etme yolları ve az da olsa tıbbî faydaları hakkında bilgi vermiştir.

Yuhannâ'nın ele aldığı hammaddelerin menşelerine bakıldığında çoğunluğu Sofala'dan olmak üzere Azerbaycan, Bahreyn, Cidde, Cündiştâpûr, Çin, Habeşistan, Meysan, Nihâvend, Suriye, Tibet ve Yemen gibi muhtelif topraklardan temin edildiği anlaşılmaktadır. Genelde hammadde çeşitleri getirildiği ülke veya şehre nispet edilerek "Soğdî", "Hindî" ve "Sinî" (misk türlerinde olduğu gibi) isimlendirilmiştir.

¹³⁹ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tibi'l-Mufrede*, v. 49b-50ab.

¹⁴⁰ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tibi'l-Mufrede*, v. 50b.

¹⁴¹ Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tibi'l-Mufrede*, v. 50b-51a.

Tariflerde kullanılan ağırlık ve ölçü birimleri ortaçağ İslam dünyasında yaygın olarak kullanılan “dirhem”, “menn”, “miskal”, “rıtl” ve “ukiyye”dir.

Metinden anlaşıldığı kadarıyla tarifler bazen müellif tarafından tek başına yapılırken bazen de bir yardımcısının desteğiyle hazırlanır. Hammaddelerin parçalanması, dövülmesi, ufalanması, elenmesi, kaynatılması, kurutulması ve saklanması dikkat edilen unsurlar vardır. Ufalanmış maddelerin ipek bezden geçirilmesi; pişirilirken ve pişirildikten sonra kullanılan kabın hammaddesi; kurutma işlemi için genelde kuru, serin ve gölge bir yer tercih edilmesi; özelliğine göre güneşte bırakılması tariflerin tutmasının püf noktaları olarak sayılabilir. Nihayetinde elde edilen kokuların genelde pahalı olduğu, elit kimselere satıldığı veya bazen hammaddenin doğrudan kadınlar için özel olarak üretilen parfümerilerin içine eklendiği anlaşılmaktadır.

Kaynakça

1. Barras, João de, *Ásia, Dos Feitos que os Portugueses Fizeram no Descobrimto e Conquista dos Mares e Terras do Oriente*, yay. haz. António Baião, cilt 1, Coimbra 1932.
2. Brockelmann, Carl, *GAL (Geschichte der Arabischen Litteratur)*, C. F. Amelangs Verlag, Leipzig 1909 (2. Baskı).
3. Campbell, Donald, *Arabian Medicine and its Influence on the Middle Ages*, cilt 1, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., London 1996.
4. Doru, Nesim, *Doğu'dan Batıya Köprü Süryaniler Felsefe ve Çeviri Geleneği*, Dipnot Yayınları, Ankara 2007.
5. Elgood, Cyril, *A Medical History of Persia and the Eastern Caliphate*, Cambridge University Press, Cambridge 1951.
6. En-Nedîm, *el-Fibrîst*, thk. Rıza Teceddüd, [y.y., t.y.] Tahran 1971.
7. Er-Ruhâvî, İshak b. Ali, *Edebu't-tabîb*, Edirne Selimiye Kütüphanesi, Demirbaş Nr: 1658.
8. Hinz, Walter, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Ali Sevim, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990.
9. İbn Cülcül, *Tabakâtu'l-Etibbâ ve'l-Hukemâ*, nşr. Fuâd Seyyid, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1985.
10. İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ' fî tabakâti'l-etibbâ*, ed. August Müller, Tıpkıbasım: Fuat Sezgin, cilt 1, Frankfurt am Main 1995.
11. İbn Sîde, *el-Muhassas*, cilt 3, Daru İhyâ'it-Turasi'l Arabî, Beyrut 1996.
12. İbnü'l-Kıfî, *İhbâru'l-Ulemâ*, thk. İbrahim Şemseddîn, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut 2005.
13. Kavak, Mehmet, "Ortaçağda Misk", *Vakanüvis Dergisi*, cilt 3 (2018), ss. 188-229.
14. Kaya, M. Cüneyt., "Yuhannâ b. Mâseveyh", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, cilt 43, İstanbul 2013, ss. 582.
15. Levey, Martin, "Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances", *Journal of the History of Medicine*, cilt 16 (October 1961), ss. 394-410.
16. Pioreschi, Plinio, *A History of Medicine: Byzantine and Islamic medicine*, cilt 4, Horatius Press, Omaha 2004.
17. Saîd el-Endelüsî, *Tabakâtu'l-ümem*, nşr. Luvis Şeyho el-Yesûî (Louis Cheikho), Beyrut 1912.
18. Sbath, R. P. P., "Traité sur les substances simples aromatiques (Kitâbu cevâhiri't-tîbi'l-mufrede)", *Bulletin de l'Institut d'Égypte*, Imprimerie de l'Institut Français d'Archéologie Orientale (Ifao), cilt 19, Kahire 1937, ss. 5-27.
19. Sezgin, Fuat, *GAS (Geschichte des Arabischen Schrifttums)*, cilt 3, E. J. Brill, Leiden 1970.

20. Ulmann, Manfred, *Islamic Medicine*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1978.
21. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l- Buldân*, cilt 4, Dâru Sâdır, Beyrut 1995.
22. Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-tîbi'l-mufrefde*, Universitätsbibliothek Leipzig, Vollers (Karl Vollers Leipzig El Yazmaları Tasnifi) Demirbaş Kodu: 0768-02.

Web Kaynakları

(Erişim: 2018, https://www.refaiya.uni-leipzig.de/receive/RefaiyaBook_islamhs_00006473).

(Erişim: 2018, https://www.refaiya.uni-leipzig.de/receive/RefaiyaBook_islamhs_00006475).

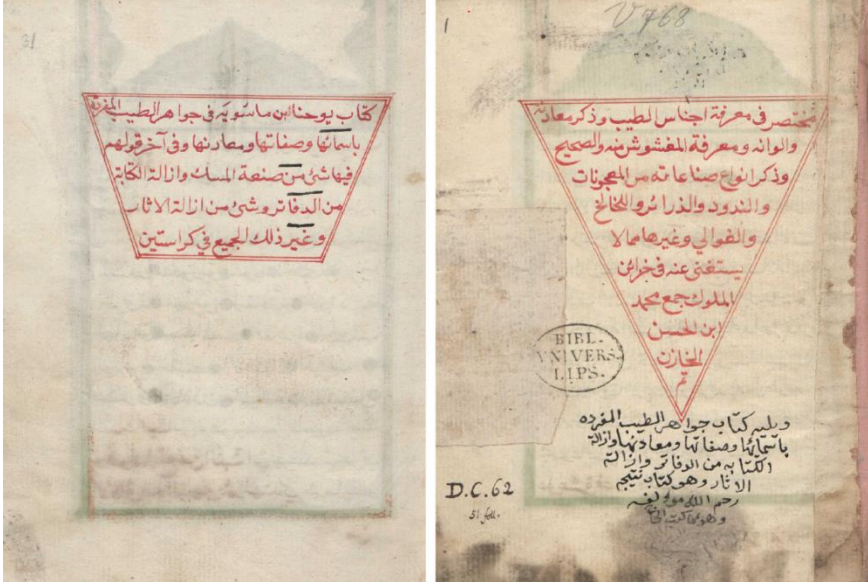
(Erişim: 2019, <https://iiif.wellcomecollection.org/image/V0006562.jpg/full/full/0/default.jpg>).

Leipzig Nüshası'nın 2. Bölümü olan Cevâhiri't-Tîbî'l-Mufrede'nin
Başlangıç (sağda) ve Sonuç (solda) Kısmı

Yuhannâ b. Mâseveyh, Cevâhiri't-Tîbî'l-Mufrede, v.31b, 51a.

Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede: İç Kapak
Bütünlük Leipzig Yazması: İlk Varak

İlk Varak, Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v.1a.
İç Kapak, Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-Tîbi'l-Mufrede*, v.31a.

Mesuc (Yuhannâ b. Maseveyh)'yi Tasvir Eden Sulu Boya Çalışması

Wellcome Library (London)

Erişim: 2019,

<https://iiif.wellcomecollection.org/image/V0006562.jpg/full/full/0/default.jpg>